

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Освітній ступінь – магістр

на тему: **«ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК
ОЗНАКА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ»**

Виконала:

студентка 2 року навчання,

спеціальності 081 Право

Уманець Дарія Володимирівна

d.umanets@ukma.edu.ua

Керівник магістерської роботи:

Кандидатка юридичних наук

Матвєєва Юлія Іванівна

Київ – 2026

Декларація
академічної доброчесності

Я, Чумаков Дар'я Володимирівна, студентка 2 курсу
навчання магістрської програми за спеціальністю "Право"
факультету правами на ім'я НАУКМА підтверджую таке:

- виконана мною Магістрська робота на тему
"Забезпечення етичності судової практики як ознака
принципу правової визначеності" відповідає вимогам
академічної доброчесності та не містить порушень, передба-
чених п. 3.1. Положення про академічну доброчесність
здобувачів освіти у НАУКМА, зі звітним щодо її
виконання;
- я заявляю, що надаю мною для перевірки електронна
версія роботи є фактичною і" друкованої версії".

30.04.2026

Чумаков Д. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретично-правові засади принципу правової визначеності	10
1.1. Правова природа принципу правової визначеності	10
1.2. Ознаки/структурні елементи принципу правової визначеності....	13
1.3. Єдність судової практики – самостійна ознака принципу правової визначеності	17
1.4. Міжнародні стандарти забезпечення принципу правової визначеності	20
РОЗДІЛ 2. Механізми забезпечення єдності судової практики	26
2.1. Судовий прецедент та судові тлумачення: порівняльно-правовий аспект.....	26
2.2. Верховний Суд та його роль у формуванні єдності судової практики	29
2.3. Правові позиції Конституційного Суду України та їх вплив на єдність судової практики.....	31
2.4. Практика Європейського суду з прав людини як приклад забезпечення єдності судової практики	34
РОЗДІЛ 3. Проблематика єдності судової практики в Україні та шляхи її вдосконалення.....	40
3.1. Суперечності судової практики: особливості та причини виникнення.....	40
3.2. Аналіз практики Верховного Суду	44
3.3. Інституційні гарантії єдності судової практики: узагальнення, правові висновки.....	48
3.4. Зарубіжний досвід та пропозиції щодо реформування механізмів єдності судової практики	52
ВИСНОВКИ	60

ВСТУП

Актуальність теми.

Верховенство права як фундаментальний принцип демократичної держави нерозривно пов'язане з необхідністю правової визначеності. Тобто суб'єкти правовідносин мають можливість передбачити правові наслідки своїх дій і розраховувати на послідовне та стабільне застосування правових норм. Одним із ключових проявів правової визначеності вважають єдність судової практики: здатність судової системи забезпечити однакове застосування правових норм у подібних справах. Проблема забезпечення єдності судової практики є теоретичною та практичною. Як чітко зазначають М. В. Бондарєва, К. П. Шкрібляк та Т. О. Шмарьова: "Єдність судової практики є частиною принципу верховенства права та вимогою права на справедливий суд" і "єдність та послідовність судової практики означає розумну передбачуваність судових рішень, сприяє зростанню авторитету та довіри до судової влади"¹. Водночас непослідовний та суперечливий суд не може бути справедливим, теза, яка нині має доктринальне значення в сучасній вітчизняній та міжнародній правовій науці. Міжнародні дослідження показують цю проблему, і в доповіді Венеціанської комісії про верховенство права зазначається, що "принцип правової визначеності є життєво-важливим для довіри до судової системи та верховенства права, а наявність суперечливих рішень верховного або конституційного суду може суперечити принципу правової

¹Бондарєва М. В., Шкрібляк К. П., Шмарьова Т. О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень. Науковий вісник Ужгородського НУ. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 30–35.

визначеності"². Більше того, литовські експерти Р. Норкус та А. Браздейкіс зазначають у звіті ЄС "Забезпечення більшої єдності практики в Україні", що саме Верховний Суд повинен взяти на себе лідерство в об'єднанні судової практики відповідно до світової практики вищих судів на найвищому рівні³. Для України ця проблема особливо важлива в контексті реформи судової системи 2015-2024 років. Створення нового Верховного Суду у 2017 році та Великої Палати як нової інституції для розвитку співпраці судів касаційної інстанції не вирішило проблему суперечливої практики, а лише погіршило її. Практика ЄСПЛ щодо України (зокрема пілотні рішення у справах проти України) показує системний характер відповідних порушень, які викликані непослідовним застосуванням закону судами. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці С.В. Шевчука та С.П. Погребняка у сфері правової визначеності та судової правотворчості. В Україні дослідження єдності судової практики як окремого аспекту принципу правової визначеності, з урахуванням реформи 2017-2024 років та практики Великої Палати Верховного Суду та ЄСПЛ, не було опубліковано. Саме тому тема магістерської роботи є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Магістерська робота виконана відповідно до наукової тематики кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права Національного університету «Києво-Могилянська академія» і пов'язана з дослідженням проблем реалізації принципу верховенства права в умовах судово-правової реформи в Україні.

Мета і завдання дослідження.

²Звіт Венеційської комісії «Про верховенство права» CDL-AD(2011)003. Прийнятий на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). § 41–46.

³ Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності практики в Україні : Звіт. Вільнюс, 2016. С. 5–8.
URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf>

Метою магістерської роботи є надання теоретико-правового аналізу єдності судової практики як ознаки принципу правової визначеності, виявлення системних проблем в Україні щодо одноманітності судової практики та шляхів їх вирішення. Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання: висвітлити походження та правову основу принципу правової визначеності в доктрині та практиці ЄСПЛ; встановити структуру принципу правової визначеності та єдності судової практики як її ознаки; довести, що єдність судової практики є незалежною від правової визначеності в сенсі її нейтральності (стабільності, передбачуваності, правової позиції) та її універсальності в реальності застосування права судами, як у випадку з Венеційською комісією; проаналізувати правові механізми підтримки єдності права в системах загального права та континентального права та дослідити роль Верховного Суду та Конституційного Суду України в уніфікації судової практики в Україні; виявити типові конфлікти та суперечності в судовій практиці України та як вони створюються; вивчити практику Великої Палати Верховного Суду України (2018-2024) у її відхиленні від попередніх правових висновків; проаналізувати інституційні гарантії єдності практики в Україні (узагальнення, правові висновки ВС); узагальнити зарубіжний досвід та розробити пропозиції щодо вдосконалення механізмів в Україні.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі функціонування судової системи щодо забезпечення єдності застосування норм права.

Предмет дослідження - єдність судової практики як ознака принципу правової визначеності: її поняття, зміст, правова природа та механізми забезпечення в Україні і зарубіжних країнах.

Методи дослідження.

Методологічною основою роботи є сукупність загальнонаукових та спеціальних правових методів. Діалектичний метод пізнання забезпечив вивчення явищ у їхньому розвитку та взаємозв'язку. Формально-правовий метод використовувався при тлумаченні нормативних актів, рішень ЄСПЛ та Верховного Суду. Порівняльно-правовий метод використовувався для порівняння механізмів забезпечення єдності практики в системах загального права та континентального права. Системно-структурний метод дозволив розкрити склад принципу правової визначеності та встановити місце єдності практики серед її елементів. Аналітико-синтетичний метод використовувався для розробки теоретичних узагальнень та визначення авторських дефініцій.

Наукова новизна одержаних результатів.

Магістерська робота є комплексним дослідженням єдності судової практики як самостійної ознаки принципу правової визначеності з урахуванням реформи 2016-2017 рр. і практики Великої Палати ВС за 2018-2024 рр. Наукова новизна конкретизується у таких положеннях:

- 1) У роботі проводились спроби розмежувати поняття «єдність», «сталість» та «передбачуваність» судової практики як самостійних ознак принципу правової визначеності та обґрунтувати їх ієрархічне співвідношення;
- 2) Здійснити комплексний аналіз практики Великої Палати Верховного Суду щодо відступів від правових висновків за 2018-2024 роки крізь призму вимог принципу правової визначеності;
- 3) Однією з задач роботи також було удосконалити теоретичне обґрунтування обов'язковості правових висновків Верховного Суду для нижчих судів з позицій принципу правової визначеності та права на справедливий суд;

- 4) На підставі порівняльного аналізу практики судів Литви, Чехії та Польщі сформулювати конкретні пропозиції щодо законодавчого закріплення вимог обґрунтування відступу від попередніх правових висновків в Україні.

Практичне значення одержаних результатів.

Висновки та пропозиції роботи можуть бути застосовані: у законодавчій діяльності - при підготовці змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та процесуальних кодексів у частині регулювання єдності практики; у правозастосовній діяльності - у випадку відхилення від попередніх правових висновків суддями та при підготовці узагальнень судової практики; у науково-дослідній роботі - як методологія та фактична основа для подальших досліджень у галузі теорії права та судочинства; у навчальному процесі - при підготовці нових досліджень та статей.

Огляд літератури та джерельної бази.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених. Серед вітчизняних дослідників ключову роль відіграють роботи С. В. Шевчука, присвячені судовій правотворчості, С. П. Погребняка з проблематики основоположних принципів права, а також колективне дослідження М. В. Бондарєвої, К. П. Шкрібляка та Т. О. Шмарьової «Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень», у якому концептуально розмежовано поняття єдності та сталості практики. Важливим прикладним джерелом є Звіт експертів ЄС Р. Норкуса та А. Браздейкіса «Забезпечення більшої єдності практики в Україні», що містить порівняльний аналіз механізмів гармонізації практики в Литві, Чехії, Словенії та Україні, а також конкретні рекомендації щодо реформування. У зарубіжній доктрині фундаментальне значення мають праці Лона Фуллера

«The Morality of Law», Джозефа Раза «The Authority of Law» та Роберта Алексі «A Theory of Constitutional Rights».

Нормативну базу дослідження складають Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», процесуальні кодекси України, а також ключові рішення ЄСПЛ – зокрема у справах «Sunday Times проти Сполученого Королівства», «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії», «Брумареску проти Румунії», «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини». Емпіричну основу становлять постанови Великої Палати Верховного Суду за 2018-2024 роки, висновки Венеційської комісії, Висновок КРЄС № 11 про якість судових рішень та Висновок КРЄС № 20.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

1.1. Правова природа принципу правової визначеності

Принцип правової визначеності належить до числа фундаментальних засад сучасного конституційного права і правової держави. Незважаючи на те, що його витoki сягають античної правової думки, концептуальне оформлення та доктринальне закріплення цього принципу відбулося переважно у ХХ столітті – спочатку в рамках континентальної правової традиції, а згодом і в практиці міжнародних судових інституцій. Визнання правової визначеності як самостійного принципу права зумовлено потребою особи у стабільному, передбачуваному та зрозумілому правовому середовищі, в якому вона могла б планувати власну поведінку та захищати свої інтереси.

У давньоримській правовій системі зародки ідеї правової визначеності простежуються у формулі «*nullum crimen sine lege*» (немає злочину без закону) та у вимогах до публікації правових норм (*leges publicae*). Принцип «*ignorantia iuris non excusat*» (незнання закону не звільняє від відповідальності) логічно передбачав попереднє оприлюднення правової норми та її доступність для адресатів. Ці ідеї стали передумовою для формування ширшого поняття правової визначеності.

Епоха Просвітництва дала поштовх до оформлення ідей правової визначеності у контексті природно-правових теорій. Монтеск'є у праці «Про дух законів» наголошував, що закони мають бути написані простою і зрозумілою мовою, а їхні формулювання не повинні допускати довільного тлумачення. Класик кримінально-правової думки Ч. Беккарія у трактаті «Про

злочини і покарання» розвинув ідеї визначеності у сфері кримінального права, вимагаючи чіткості складів злочинів і покарань.⁴

Концептуальний розвиток принципу правової визначеності у сучасному розумінні пов'язаний передусім із теорією правової держави, що сформувалась у німецькій правовій думці XIX ст. в працях Р. фон Моля, К. Велькера та О. Бера.⁵ У рамках цієї концепції вимога визначеності права розглядалась як необхідна умова обмеження свавілля держави та гарантування свободи особи. Закон як вираження загальної волі мав бути не лише формально ухваленим, а й ясным, стабільним, доступним і таким, що поширює свою дію лише на майбутні відносини.

Важливим кроком у теоретичному осмисленні принципу стала праця Лона Л. Фуллера «Мораль права», у якій автор сформулював вісім вимог до якості закону, що у сукупності складають «внутрішню мораль права». Серед них – загальність, оприлюднення, відсутність зворотної сили, зрозумілість, несуперечливість, реалістичність, стабільність і відповідність між нормою та її застосуванням.⁶ Принципово важливим є те, що Фуллер розглядав невідповідність між нормою та її правозастосуванням як окрему – і найнебезпечнішу – ваду правової системи, оскільки вона руйнує довіру до права як такого. Хоча Фуллер не вживав поняття «правова визначеність» як *terminus technicus*, сформульовані ним вимоги фактично описують її змістовне наповнення.

Джозеф Раз у праці «Авторитет права» переосмислив ідеї Фуллера у контексті теорії верховенства права, розглядаючи правову визначеність як одну з ключових інституційних вимог до правової системи.⁷ На його думку, право може виконувати свою функцію регулятора поведінки лише тоді, коли особи здатні передбачати правові наслідки своїх дій. Роберт Алексі у «Теорії

⁴Беккарія Ч. Про злочини і покарання / пер. з іт. О. Парашук. Київ : Основи, 1994. С. 14–17.

⁵Mohl R. von. Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. Tübingen : Laupp, 1832. S. 8–12.

⁶Fuller L. L. The Morality of Law. New Haven : Yale University Press, 1964. P. 33–94.

⁷Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford : Clarendon Press, 1979. P. 210–232.

конституційних прав» розглядав правову визначеність у контексті балансування принципів, вказуючи на відмінність у вимогах до законодавця, а саме вимога ясності формулювань та до суду – вимога послідовності тлумачення.⁸

У вітчизняній правовій доктрині ґрунтовне дослідження принципу правової визначеності здійснив С. П. Погребняк у монографії «Основоположні принципи права», де він розглядає його як системоутворюючий принцип, що пронизує всі галузі права.⁹ С. В. Шевчук у дослідженні «Судова правотворчість» аналізує правову визначеність крізь призму судової правотворчості, зосереджуючись на ролі вищих судів у забезпеченні послідовності та передбачуваності правозастосування.¹⁰ М. Козюбра, Ю. Матвєєва та Н. Пархоменко розробляли теоретичні питання правової визначеності у контексті сучасної вітчизняної правової доктрини, приділяючи особливу увагу співвідношенню між принципом правової визначеності та принципом верховенства права в Україні.

На міжнародно-правовому рівні принцип правової визначеності знайшов своє закріплення передусім у практиці Європейського суду з прав людини. ЄСПЛ вперше докладно розкрив зміст цього принципу у рішенні «Sunday Times проти Сполученого Королівства», виробивши критерії «якості закону»: він має бути доступним (accessible) та передбачуваним (foreseeable) у своїх наслідках.¹¹ Надалі Суд розширив поняття «закону» таким чином, що воно охоплює не лише нормативні акти, але й усталену судову практику.¹² Тим самим ЄСПЛ підкреслив, що визначеність права

⁸Alexy R. A Theory of Constitutional Rights / transl. by J. Rivers. Oxford : Oxford University Press, 2002. P. 47–86.

⁹Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 112–130.

¹⁰Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. С. 204–218.

¹¹Рішення ЄСПЛ у справі «Sunday Times проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979, заява № 6538/74, § 49.

¹²Рішення ЄСПЛ у справі «Teodorescu проти Румунії» від 05.04.2016, заява № 33751/05, § 38.

забезпечується не лише якістю законодавчих текстів, а й послідовністю їх судового тлумачення.

Конституційний Суд України у своїй практиці не раз звертався до принципу правової визначеності. У рішеннях КСУ цей принцип розглядається як такий, що впливає зі ст. 8 Конституції України про верховенство права.¹³ Водночас конституційна доктрина правової визначеності в Україні перебуває у стадії формування, що зумовлює необхідність систематичного наукового осмислення цього принципу – як у теоретичному, так і в прикладному вимірах.

Таким чином, генеза принципу правової визначеності свідчить про його глибокі теоретичні корені та поступове набуття ним конституційно-правового статусу. Еволюція поглядів – від вимог ясності і публічності закону в класичній доктрині до сучасного розуміння правової визначеності як комплексного принципу, що охоплює якість законодавства, стабільність правозастосування та єдність судової практики – відображає загальну тенденцію до підвищення стандартів якості правової системи в умовах конституційної демократії.

1.2. Ознаки та структурні елементи принципу правової визначеності

Принцип правової визначеності не є монолітним – він містить комплекс взаємопов'язаних вимог (ознак), кожна з яких відображає окремий аспект визначеності права. Попри відсутність єдиної загальновизнаної класифікації цих елементів, як у доктрині, так і в практиці ЄСПЛ та Венеційської комісії можна виокремити кілька ключових структурних складових: доступність права, чіткість і передбачуваність норм, стабільність правового регулювання, заборону зворотної дії закону, остаточність судових

¹³Рішення Конституційного Суду України № 1-33/2005 від 22.09.2005. URL: <https://ccu.gov.ua>

рішень (*res judicata*) та єдність судової практики. Між цими елементами існує тісний функціональний зв'язок, водночас кожен із них має самостійний зміст та специфічний механізм забезпечення.

Перший елемент – доступність права. Як структурний елемент правової визначеності доступність означає, що правові норми мають бути оприлюднені у спосіб, який забезпечує можливість ознайомлення з ними адресатам. ЄСПЛ у справі «Sunday Times» встановив, що «закон» у розумінні Конвенції має бути «достатньою мірою доступним», щоб особа могла отримати інформацію про правові норми, що застосовуються до конкретного випадку. Венеційська комісія у своєму дослідженні «Мірило правовладдя» конкретизує цю вимогу, зазначаючи, що норми права мають бути не лише формально оприлюднені, але й реально доступні всім суб'єктам, незалежно від їх майнового або соціального стану.¹⁴

Другий елемент – чіткість і передбачуваність норм (*clarity and foreseeability*). Цей елемент є найбільш розробленим у практиці ЄСПЛ. Суд у справі «Malone проти Сполученого Королівства» визначив, що норма права «повинна бути сформульована з достатньою точністю, щоб дозволити особі – у разі потреби, за допомогою відповідної консультації – передбачити з розумним ступенем визначеності за даних обставин наслідки, які може спричинити конкретна дія».¹⁵ Водночас Суд визнає, що певна гнучкість норм є неминучою і нормативно допустимою, оскільки право не може передбачити всіх можливих ситуацій. Тому вимога чіткості розглядається як вимога «розумної передбачуваності», а не абсолютної визначеності.¹⁶ Чіткість норм нерозривно пов'язана з якістю законодавчої техніки та з

¹⁴Перелік критеріїв верховенства права Венеційської комісії CDL-AD(2016)007. Прийнятий на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.). § 44–49.

¹⁵Рішення ЄСПЛ у справі «Malone проти Сполученого Королівства» від 02.08.1984, заява № 8691/79, § 67.

¹⁶MacCormick N. *Rhetoric and the Rule of Law: A Theory of Legal Reasoning*. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 142–160.

послідовністю судового тлумачення – невизначена норма може отримати ясний зміст завдяки стабільній практиці її застосування.

Третій елемент – стабільність правового регулювання. Цей елемент передбачає, що право не повинно змінюватись настільки часто, щоб особи втрачали можливість орієнтуватися в ньому. М. В. Бондарєва, К. П. Шкрібляк та Т. О. Шмарьова розмежовують поняття «стабільності» як статичної незмінності та «сталості» як послідовного розвитку судової практики, що є більш точним з точки зору сучасного розуміння.¹⁷ ЄСПЛ у справі «Unédic проти Франції» підкреслив, що «вимоги правової визначеності та захист законної довіри не можуть автоматично забезпечити послідовність судової практики», однак «розвиток практики сам по собі не суперечить належному відправленню правосуддя».¹⁸ Отже, стабільність не є синонімом незмінності – вона означає виключно заборону довільних, необґрунтованих змін.

Четвертий елемент – заборона зворотної дії закону (non-retroactivity). Цей елемент закріплений у ст. 58 Конституції України: закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків пом'якшення або скасування відповідальності. ЄСПЛ у справі «Marckx проти Бельгії» поширив цей принцип також і на судові рішення, вказуючи на необхідність поважати правові наслідки, що вже виникли.¹⁹ У контексті судової практики цей елемент означає, що нові правові висновки суду, як правило, не можуть застосовуватися ретроспективно до відносин, що вже виникли до їх формулювання.

П'ятий елемент – остаточність судових рішень (res judicata) передбачає неможливість перегляду остаточного судового рішення, що набрало законної сили, за виняткових обставин. ЄСПЛ детально розкрив цей

¹⁷Бондарєва М. В., Шкрібляк К. П., Шмарьова Т. О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень. Науковий вісник Ужгородського НУ. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.4>

¹⁸Рішення ЄСПЛ у справі «Unédic проти Франції» від 18.12.2008, заява № 20153/04, § 74.

¹⁹Рішення ЄСПЛ у справі «Marckx проти Бельгії» від 13.06.1979, заява № 6833/74, § 58.

елемент у справі «Брумареску проти Румунії», констатувавши порушення ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку з можливістю необмеженого перегляду рішень, що набрали законної сили.²⁰ При цьому КРЕС у Висновку № 11 припускає, що «за виняткових обставин може виявитися доцільним, щоб суд вказав на те, що таке нове тлумачення має застосовуватися лише з дати прийняття рішення», що відповідає принципу правомірних очікувань учасників правовідносин.²¹

Шостий елемент – єдність судової практики. Цей елемент посідає особливе місце в системі структурних елементів принципу правової визначеності. Він передбачає однакове застосування норм права судами в подібних справах і безпосередньо пов'язаний із правом на справедливий суд та принципом рівності перед законом. Оскільки детальний аналіз цього елементу є предметом наступного підрозділу, тут лише слід зазначити, що він є єдиним серед перелічених, який стосується виключно правозастосовного, а не нормативного рівня правової визначеності.

Між усіма переліченими елементами існує тісний функціональний зв'язок. Доступність і чіткість норм створюють умови для формування правових очікувань у суб'єктів правовідносин. Стабільність і заборона зворотної дії захищають ці очікування від непередбачуваних змін. Остаточність рішень і єдність практики закріплюють правові наслідки та гарантують рівне ставлення до осіб у схожих ситуаціях. Сукупність цих елементів і формує той «клімат правової визначеності», який є необхідним для існування правової держави та реалізації основоположних прав людини.

Необхідно також зазначити, що перелічені елементи функціонують на двох рівнях: нормативному, тобто вимоги до законодавця щодо якості правових норм, та правозастосовному, а саме вимоги до суду щодо якості та послідовності тлумачення. Саме на перетині цих двох рівнів виникає питання про єдність судової практики – ознаку, що одночасно стосується якості

²⁰Рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» від 28.10.1999, заява № 28342/95, § 61–62.

²¹Висновок КРЕС № 11 (2008) «Про якість судових рішень». Страсбург, 2008. § 47, 49.

правозастосування та є зворотним зв'язком для законодавця щодо ефективності нормативного регулювання.

1.3. Єдність судової практики – самостійна ознака принципу правової визначеності

Питання про місце єдності судової практики в системі ознак принципу правової визначеності є дискусійним у доктрині. Одні автори розглядають її як складову стабільності правового регулювання або передбачуваності права, тобто як похідний елемент. Інші наголошують на її самостійному характері. Зокрема, М. В. Бондарєва, К. П. Шкрібляк та Т. О. Шмарьова переконливо обстоюють позицію, що «єдність судової практики є складовою принципу верховенства права та вимогою права на справедливий суд», виокремлюючи її в самостійну категорію поряд зі сталістю практики. Поділяючи цю позицію, можна стверджувати, що єдність судової практики має достатні підстави для визнання самостійною ознакою принципу правової визначеності.

Обґрунтування самостійного характеру єдності судової практики як ознаки правової визначеності базується на кількох аргументах. По-перше, вона має специфічний суб'єктний склад правовідносин: ключова роль належить судовій системі як інституту, що уповноважений на обов'язкове тлумачення та застосування права. По-друге, вона має власний об'єкт регулювання – однаковість правозастосування в подібних справах, що не зводиться до стабільності чи передбачуваності норм як таких. По-третє, вона пов'язана із особливим аспектом рівності – рівним застосуванням закону незалежно від того, у якому суді розглядається справа, що є самостійною вимогою справедливого правосуддя.

Доктринальне обґрунтування єдності практики як елементу правової визначеності знаходимо у Звіті ЄС Р. Норкуса та А. Браздейкіса. Спираючись

на позицію Венеційської комісії, автори стверджують, що «держава зобов'язана поважати та прогнозовано й послідовно виконувати закони, які вона прийняла», а «наявність суперечливих рішень верховного чи конституційного суду може суперечити принципу правової визначеності».²² Логіка цього аргументу полягає у тому, що особа, яка керується нормою права при плануванні своєї поведінки, має право розраховувати на те, що суд застосує цю норму так само, як він застосовував її в аналогічних ситуаціях раніше. Різне застосування тієї самої норми у схожих справах нівелює практичний ефект від її існування.

ЄСПЛ неодноразово визнавав порушення ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку з неоднаковістю судової практики. У справі «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» Велика Палата ЄСПЛ сформулювала тест для оцінки того, чи суперечливі судові рішення у схожих справах порушують принцип правової визначеності, який включає три складових: наявність «глибоких і тривалих розбіжностей» у практиці; наявність механізму подолання неоднорідності практики в національному праві; застосування такого механізму на практиці.²³ У справі «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» Велика Палата підтвердила, що держава зобов'язана організувати свою правову систему таким чином, щоб уникати суперечливих рішень, зокрема шляхом передбачення ефективних механізмів забезпечення єдності практики.²⁴

Важливим є чітке розмежування між єдністю та сталістю судової практики. Сталість означає послідовний розвиток практики в часі – заборону довільних змін без достатнього обґрунтування. Єдність натомість має просторовий вимір – вона стосується одночасного застосування одних і тих

²²Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності практики в Україні : Звіт. Вільнюс, 2016. С. 10–11. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf>

²³Рішення ЄСПЛ у справі «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» від 20.10.2011, заява № 13279/05, § 51–57.

²⁴Рішення ЄСПЛ у справі «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» від 29.11.2016, заява № 76943/11, § 116.

самих норм різними судами або різними складами одного суду в подібних справах. Ці поняття перетинаються, але не є тотожними: практика може бути стабільною, тобто не змінюватись у часі і водночас неоднаковою, мається на увазі, що різні суди застосовують норму по-різному. І навпаки, практика може бути єдиною в певний момент часу і водночас нестабільною, якщо вищий суд часто змінює власні правові висновки.

Необхідно також розмежувати єдність судової практики та поняття «правова позиція суду». Правова позиція – це конкретний висновок суду щодо застосування норми права, що міститься в судовому рішенні. Єдність практики передбачає дотримання правових позицій у наступних подібних справах. Таким чином, єдність практики є ширшою категорією: вона охоплює не лише зміст правових позицій, але й механізми та гарантії їх дотримання судами. Відступ від правової позиції є можливим та в окремих випадках необхідним, наприклад у зв'язку зі змінами законодавства, новими прецедентами ЄСПЛ чи суттєвими змінами суспільних відносин, але він має бути обґрунтованим і здійснюватися з дотриманням встановлених процедур – що прямо передбачено процесуальним законодавством України.

Конституційний Суд Литви у своїй постанові від 28 березня 2006 р., яку аналізують Р. Норкус та А. Браздейкіс, сформулював розгорнуту доктрину єдності практики. Суд зазначив, що «система інстанційності судів загальної юрисдикції повинна функціонувати таким чином, щоб створювались передумови для формування однакової практики». При цьому відступ від попередньої практики допускається лише тоді, «коли цього неможливо уникнути і це є об'єктивно необхідним», і у будь-якому разі «повинен бути належним чином обґрунтований у відповідних рішеннях». Цей підхід є орієнтиром і для формування відповідної доктрини в Україні.

Особливу роль у забезпеченні єдності практики відіграє інститут Великої Палати Верховного Суду України. Відповідно до ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Велика Палата є постійно діючим

колегіальним органом ВС, основне призначення якого полягає у забезпеченні однакового застосування норм права касаційними судами. Водночас практика відступів Великої Палати від власних правових висновків, зафіксована у постановах 2018-2024 рр., свідчить про те, що інституційне забезпечення єдності практики залишається недостатнім, що детально аналізується у розділі 3 цієї роботи.

Отже, єдність судової практики є самостійною ознакою принципу правової визначеності, що характеризується: власним об'єктом, а саме однаковістю правозастосування в подібних справах, специфічним суб'єктом – судовою системою, особливим механізмом забезпечення, яким є інституційні гарантії єдності та прямим зв'язком із правом на справедливий суд. Визнання самостійного характеру цієї ознаки є необхідною передумовою для її ефективного правового захисту та розробки адекватних механізмів забезпечення.

1.4. Міжнародні стандарти забезпечення принципу правової визначеності

Міжнародні та європейські стандарти у сфері правової визначеності формувались поступово – передусім через практику Європейського суду з прав людини, документи Ради Європи та висновки Венеційської комісії. Для України, яка ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод у 1997 році та взяла на себе зобов'язання виконувати рішення ЄСПЛ, ці стандарти мають безпосередню юридичну силу відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Центральним джерелом стандартів правової визначеності у сфері судочинства є практика ЄСПЛ, сформована за кількома ключовими напрямками. Перший стосується вимог до якості закону – ясності,

доступності та передбачуваності. У справі «Sunday Times» Суд вперше систематично розкрив ці вимоги, а у наступних справах послідовно конкретизував їх. Другий напрямок пов'язаний із принципом остаточності судових рішень (*res judicata*). У справі «Брумареску» Суд кваліфікував необмежену можливість перегляду рішень як порушення права на справедливий суд. Третій напрямок – безпосередньо забезпечення єдності судової практики, де ключовими є справи «Beian проти Румунії», «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» та «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії».

ЄСПЛ розробив тест «передбачуваності» судової практики, що застосовується при оцінці наявності порушення ст. 6 ЄКПЛ. Відповідно до цього тесту, суперечлива практика порушує принцип правової визначеності за умови, що: по-перше, розбіжності є «глибокими і тривалими», а не ситуативними; по-друге, держава не створила ефективних механізмів для їх подолання; по-третє, зазначені механізми не застосовуються належним чином. Особливо суворими є стандарти ЄСПЛ щодо вищих судів, які самі є джерелом суперечливої практики – у такому випадку на вищий суд покладається обов'язок усувати суперечності у власній практиці. У справі «Beian проти Румунії» Суд констатував порушення ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку з тим, що Верховний суд Румунії протягом тривалого часу виносив суперечливі рішення в однакових за своєю суттю справах, не маючи механізму для їх уніфікації.²⁵

Пілотні рішення ЄСПЛ щодо України мають особливе значення у контексті правової визначеності. У справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» Суд визнав системний характер порушень ст. 6 ЄКПЛ та ст. 1 Протоколу № 1 у зв'язку з невиконанням судових рішень, пов'язавши це з

²⁵Рішення ЄСПЛ у справі «Beian проти Румунії» від 06.12.2007, заява № 30658/05, § 37–39.

загальною проблемою правової визначеності в Україні.²⁶ Фактично Суд констатував системну ваду – відсутність дієвих гарантій остаточності та виконуваності судових рішень. Подальша практика ЄСПЛ проти України свідчить, що ця проблема має системний характер і потребує комплексних інституційних змін.

Стандарти Венеційської комісії викладені передусім у Доповіді про верховенство права, схваленою на 86-му пленарному засіданні та Переліку критеріїв верховенства права «Мірило правовладдя». Відповідно до цих документів, правова визначеність включає: гласність правових норм та рішень, точність їх формулювань, передбачуваність, стабільність, відсутність зворотної дії та остаточність судових рішень.²⁷ Венеційська комісія також підкреслює, що «наявність суперечливих рішень верховного чи конституційного суду може суперечити принципу правової визначеності», і вимагає від держав запровадження механізмів для запобігання конфліктам у практиці вищих судів.

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec12 «Судді: незалежність, ефективність і відповідальність» чітко розмежовує суддівську незалежність та обов'язок дотримуватись усталеної практики вищих судів. Відповідно до пояснювальної записки, «принцип внутрішньої незалежності забороняє судам вищої інстанції надавати судам нижчої інстанції рекомендації щодо того, як останні повинні розглядати окремі справи»,²⁸ але це не виключає обов'язку дотримуватись прецедентної практики у подібних справах. Такий підхід визнає, що суддівська незалежність і єдність практики не є антагоністичними цінностями – перша означає незалежність від зовнішнього тиску, а не свободу від власних попередніх рішень.

²⁶Рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009, заява № 40450/04, § 83–87.

²⁷Звіт Венеційської комісії «Про верховенство права» CDL-AD(2011)003. Прийнятий на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). § 41–46.

²⁸Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2010)12 «Судді: незалежність, ефективність і відповідальність». Прийнята 17.11.2010. Пояснювальна записка, § 22.

Висновок КРЄС № 11 «Про якість судових рішень» встановлює, що «судді повинні в цілому застосовувати законодавство послідовно», і що «правова визначеність гарантує прогнозованість змісту і застосування правових норм». Висновок КРЄС № 20 «Роль судів у забезпеченні єдності застосування права» розвиває ці положення, встановлюючи конкретні стандарти щодо: механізмів забезпечення однаковості правозастосування; вимог до обґрунтування відступів від попередньої практики; ролі вищих судів у формуванні прецедентів та організації внутрішнього діалогу між суддями.²⁹

Порівняльний аналіз, здійснений Р. Норкусом та А. Браздейкісом у Звіті ЄС, демонструє, що у більшості країн ЄС – зокрема в Литві, Чехії, Словенії, Польщі та Німеччині – питання забезпечення єдності практики вирішується переважно не на законодавчому рівні, а через внутрішні стандарти та традиції правової аргументації. Однак в умовах посттрансформаційних суспільств, де ці традиції ще не сформовані, законодавче закріплення відповідних вимог є важливим додатковим інструментом. Цей висновок є безпосередньо актуальним для України, де реформа судової системи ще не завершила формування відповідних інституційних традицій.

Таким чином, міжнародні та європейські стандарти правової визначеності сформували розгалужену систему вимог до судових систем держав-членів Ради Європи. Центральне місце серед цих вимог посідає забезпечення єдності судової практики як умова передбачуваності права та реалізації права на справедливий судовий розгляд. Для України виконання цих стандартів є не лише міжнародно-правовим зобов'язанням, але й необхідною умовою для подальшої євроінтеграції.

²⁹Висновок КРЄС № 20 (2017) «Роль судів у забезпеченні єдності застосування права». Страсбург, 2017. § 9–15.

Підсумовуючи, можна зазначити, що принцип правової визначеності має глибокі теоретичні корені, що сягають давньоримської правової системи та формувались у рамках концепції правової держави (Rechtsstaat) у XIX–XX ст. Концептуальне оформлення принципу пов'язане з працями Л. Фуллера, Дж. Раза та Р. Алексі у зарубіжній доктрині, а також С. П. Погребняка та С. В. Шевчука – у вітчизняній. Конституційно-правовий статус принципу в Україні ґрунтується на ст. 8 Конституції, яка закріплює верховенство права, та підтверджується практикою КСУ. Еволюція поглядів – від вимог ясності і публічності закону до сучасного розуміння правової визначеності як комплексного принципу – відображає загальну тенденцію до підвищення стандартів якості правової системи в умовах конституційної демократії.

Принцип правової визначеності є комплексним і включає такі структурні елементи: доступність права, чіткість і передбачуваність норм, стабільність правового регулювання, заборону зворотної дії закону, остаточність судових рішень (*res judicata*) та єдність судової практики. Між цими елементами існує тісний функціональний зв'язок: вони функціонують на двох рівнях – нормативному (вимоги до законодавця) та правозастосовному (вимоги до суду), - і в сукупності утворюють «клімат правової визначеності», необхідний для існування правової держави.

Єдність судової практики є самостійною ознакою принципу правової визначеності, а не похідним елементом стабільності чи передбачуваності права. На її самостійний характер вказують: специфічний суб'єктний склад, власний об'єкт регулювання, особливий механізм забезпечення та прямий зв'язок із правом на справедливий суд. Необхідно розмежовувати єдність і сталість судової практики: перша стосується просторового виміру однаковості правозастосування, тоді як друга – часового виміру послідовного розвитку практики. Відступ від правової позиції є допустимим лише у виняткових випадках і за умови належного обґрунтування.

Міжнародні та європейські стандарти правової визначеності, вироблені ЄСПЛ, Венеційською комісією та КРЄС, утворюють розгалужену систему вимог до держав-членів Ради Європи. Центральним стандартом є вимога забезпечення єдності судової практики як умови передбачуваності права і права на справедливий суд. Для України ці стандарти мають безпосередню юридичну силу відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з Прав Людини». Пілотні рішення ЄСПЛ проти України свідчать про системний характер порушень правової визначеності та потребу в комплексних інституційних змінах.

Здійснений у розділі теоретичний аналіз створює методологічну основу для подальшого дослідження конкретних механізмів забезпечення єдності судової практики в Україні та аналізу існуючих проблем і пропозицій щодо їх вирішення. Ключовим узагальненням є те, що ефективне забезпечення єдності практики вимагає не лише законодавчих механізмів, але й формування відповідних традицій правової аргументації та внутрішньої суддівської культури поваги до попередніх рішень.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

2.1. Судовий прецедент та судове тлумачення: порівняльно-правовий аспект

Питання про механізми забезпечення єдності судової практики невіддільне від ширшої проблеми ролі судового рішення як джерела права. У різних правових системах ця роль концептуалізується по-різному, що зумовлює відмінності у підходах до забезпечення однаковості правозастосування. Дж. Раз зазначає, що авторитет права ґрунтується не лише на змісті норми, але й на передбачуваності її застосування – а це вимагає, щоб суди не лише слідували нормам, а й слідували власним попереднім рішенням.³⁰

Система загального права, *common law*, передусім англійська, побудована на доктрині *stare decisis* – обов'язку слідувати попередньому рішенням вищого суду з тотожного правового питання. Р. Кросс та Дж. Харріс виокремлюють два основних типи прецеденту: обов'язковий (*binding precedent*) та переконливий (*persuasive precedent*). Обов'язковий прецедент виникає, коли нижчий суд зобов'язаний слідувати правовій позиції вищого суду, що сформульована у *ratio decidendi* – юридично значущій частині рішення.³¹ Переконливий прецедент не є обов'язковим, але враховується як авторитетне джерело аргументації. Доктрина *stare decisis* зазнала певної лібералізації у 1966 році, коли Палата Лордів Великої Британії оголосила про можливість відступу від власних попередніх рішень за наявності вагомих

³⁰Raz J. *The Authority of Law*. Oxford : Clarendon Press, 1979. P. 213–214.

³¹Cross R., Harris J. W. *Precedent in English Law*. 4th ed. Oxford : Clarendon Press, 1991. P. 3–25.

підстав – що демонструє здатність системи загального права поєднувати єдність практики з її еволюційним розвитком.

Система континентального права формально не визнає судовий прецедент обов'язковим джерелом права. Однак на практиці рішення вищих судів у більшості країн цивільно-правової традиції виконують функцію де-факто обов'язкових орієнтирів.³² У Франції рішення Касаційного суду формально не є обов'язковими для нижчих судів, проте на практиці вони дотримуються усталеної практики. При цьому «загальні принципи», сформульовані Касаційним судом, набувають нормативного значення. У Німеччині Федеральний конституційний суд має формальну нормативну силу своїх рішень, яка поширюється на всі органи держави. Рішення Федерального суду у цивільних справах формально не обов'язкові, однак дотримуються на практиці майже у 95% випадків.³³

Польща і Чехія як приклади пост трансформаційних правових систем є особливо показовими для порівняння з Україною. У Польщі Верховний суд уповноважений приймати «резолюції», що мають обов'язкову силу для нижчих судів у певних категоріях справ. Конституційний Трибунал Польщі своїми рішеннями формально скасовує неконституційні норми, чим забезпечує послідовність конституційного тлумачення. У Чехії Конституційний Суд виробив доктрину, відповідно до якої довільний відступ вищого суду від власної практики без залучення Великої Палати становить порушення конституційного права на законний суд.³⁴

Порівняльний аналіз свідчить про поступове зближення систем загального і континентального права у підходах до ролі судової практики. М. Андінас і Д. Фергрів зазначають, що сучасні суди континентальної традиції дедалі частіше звертаються до практики іноземних судів і міжнародних

³²Zweigert K., Kötz H. Introduction to Comparative Law / transl. by T. Weir. 3rd ed. Oxford : Clarendon Press, 1998. P. 257–260.

³³MacCormick N. Rhetoric and the Rule of Law. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 144–162.

³⁴Andenas M., Fairgrieve D. Courts and Comparative Law. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 67–84.

трибуналів як «переконливих авторитетів», тоді як суди загального права нерідко запозичують концептуальні інструменти з континентальних правових систем³⁵. Проаналізувавши практику Суду ЄС, можна дійти висновку, що прецедент у праві ЄС є «змішаним» явищем – формально він не є обов'язковим, але Суд ЄС стабільно дотримується власної практики, відступаючи від неї лише в виняткових та добре обґрунтованих випадках.

Для розуміння місця України у цьому порівняльному контексті важливо враховувати, що українська правова система належить до континентальної традиції, однак останніми роками під впливом реформ та імплементації стандартів ЄСПЛ вона рухається у напрямку більш формалізованого визнання авторитетності рішень вищих судів. С. В. Шевчук стверджує, що «трансформація правової системи України передбачає поступову рецепцію ідеї судового прецеденту як інструменту забезпечення правової визначеності»,³⁶ хоча формально-юридично рішення Верховного Суду не є джерелом права в традиційному розумінні. Р. Норкус та А. Браздейкіс у Звіті ЄС підкреслюють, що у більшості країн ЄС питання єдності практики вирішується не через законодавче визнання прецеденту, а через внутрішні стандарти аргументації та культуру поваги до попередніх рішень,³⁷ що має бути орієнтиром і для України.

Таким чином, порівняльно-правовий аналіз демонструє, що незалежно від формального статусу прецеденту в тій чи іншій правовій системі, забезпечення єдності судової практики є спільним завданням для всіх сучасних правових систем. Інструменти його вирішення різняться – від обов'язкових прецедентів у системі загального права до механізмів «великих палат» у континентальній традиції, - однак мета залишається єдиною: передбачуване та однакове застосування права в подібних справах.

³⁵ Andenas M., Fairgrieve D. Courts and Comparative Law. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 67–84.

³⁶ Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. С. 220–244.

³⁷ Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності практики в Україні : Звіт. Вільнюс, 2016. С. 31–33.

2.2. Верховний Суд та його роль у формуванні єдності судової практики

Верховний Суд України є ключовим інститутом забезпечення єдності судової практики. Відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а також у випадках, визначених процесуальним законом, як суд першої або апеляційної інстанції. Серед функцій ВС окремо виділяється «забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій в порядку та спосіб, визначені процесуальним законом».³⁸

Центральним інструментом забезпечення єдності практики є інститут Великої Палати Верховного Суду. Відповідно до ст. 45 Закону «Про судоустрій і статус суддів», Велика Палата є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входять двадцять один суддя. Велика Палата розглядає справи за виключними обставинами, якщо судова палата вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду; якщо суд апеляційної інстанції постановив рішення, яке суперечить висновкам ВС щодо застосування норм права.

Процесуальний механізм відступу від правових висновків ВС детально врегульований нормами процесуального законодавства України. Відповідно до ст. 403 ЦПК України, суд касаційної інстанції передає справу на розгляд Великої Палати, якщо вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в

³⁸Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. Ст. 45. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.

раніше ухваленому рішенні.³⁹ Аналогічні норми містяться у ст. 346 КАС.⁴⁰ Таким чином, законодавець формалізував процедуру відступу, надавши Великій Палаті монопольне право на зміну правових позицій Верховного Суду.

На практиці Велика Палата ВС виробила певні стандарти обґрунтування відступу від попередніх правових позицій. Зокрема, у постанові від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17 Велика Палата зазначила, що відступ від правового висновку є виправданим, якщо: правовий висновок суперечить нормам матеріального права; спричиняє несправедливий результат; базується на хибному тлумаченні законодавства; або якщо змінились суспільні відносини чи законодавча база, на якій ґрунтувався висновок.⁴¹ Водночас аналіз практики свідчить, що ці критерії застосовуються непослідовно, а обґрунтування відступів нерідко залишається формальним – що підриває цінність самого інституту Великої Палати як гарантії єдності практики.

Іншим важливим механізмом є узагальнення судової практики. Відповідно до ст. 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, публікує відповідні матеріали. Щорічні огляди і тематичні узагальнення ВС розміщуються на сайті суду та слугують практичними орієнтирами для суддів нижчих інстанцій. Однак ці матеріали мають рекомендаційний, а не обов'язковий характер, що знижує їхню ефективність як інструменту уніфікації практики.

Ключовим питанням є обов'язковість правових висновків ВС. Відповідно до ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів», «висновки

³⁹Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Ст. 403, 404. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

⁴⁰Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. Ст. 346, 347 (в ред. від 01.01.2026). Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.

⁴¹Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права». Водночас для судів обов'язковість правових висновків ВС є більш обмеженою: суд нижчої інстанції може відступити від правового висновку, але при цьому зобов'язаний у своєму рішенні зазначити причину такого відступу.

Практика Великої Палати 2018-2024 рр. демонструє значну кількість відступів від попередніх правових висновків. Зокрема, у постанові від 25.05.2021 у справі № 910/7586/19 Велика Палата відступила від висновку щодо підсудності корпоративних спорів, прямо вказавши, що попередній висновок був сформований без урахування системного тлумачення процесуального законодавства.⁴² Л. М. Москвич зазначає, що система касаційного оскарження в Україні, незважаючи на реформу 2017 року, залишається надмірно навантаженою, що фізично унеможливлює повноцінний перегляд Великою Палатою всіх справ, де виникає питання про відступ від практики.⁴³

Таким чином, роль Верховного Суду України у забезпеченні єдності практики є ключовою та формально закріпленою у законодавстві. Водночас ефективність відповідних механізмів залишається недостатньою внаслідок: непослідовного застосування критеріїв відступу від правових висновків; рекомендаційного характеру узагальнень; надмірного навантаження на Велику Палату; та відсутності культури посилання на власну практику у рішеннях. Ці проблеми детальніше аналізуються у розділі 3.

⁴²Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 910/7586/19. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁴³Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : ФІНН, 2011. С. 188–204.

2.3. Правові позиції Конституційного Суду України та їх вплив на єдність судової практики

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Відповідно до ст. 147 Конституції України та ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України», КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України законів та інших актів, дає офіційне тлумачення Конституції України. Рішення та висновки КСУ є обов'язковими до виконання на всій території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.⁴⁴

Юридична природа правових позицій КСУ є особливою порівняно з правовими висновками Верховного Суду. Якщо правові висновки ВС стосуються тлумачення норм поточного законодавства і можуть бути переглянуті самим же ВС у встановленому порядку, то правові позиції КСУ мають квазі-нормативний характер: вони формально не скасовують правову норму, якщо КСУ не визнає її неконституційною, але встановлюють конституційно допустиме тлумачення, яке є обов'язковим для всіх суб'єктів права.

Вплив позицій КСУ на єдність судової практики здійснюється через кілька каналів. По-перше, рішення КСУ про визнання норми неконституційною має пряму дію – скасована норма перестає застосовуватись, що усуває основу для суперечливої практики навколо неї. По-друге, рішення КСУ про офіційне тлумачення норм Конституції встановлює конституційно-правові рамки для всієї подальшої судової практики. По-третє, у тих випадках, коли Верховний Суд звертається до КСУ з конституційним поданням, відповідь КСУ безпосередньо впливає на подальшу практику ВС.

⁴⁴Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII. Ст. 84, 89. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.

С. П. Погребняк наголошує, що «правові позиції КСУ є невід'ємним елементом конституційно-правової системи України», оскільки вони встановлюють обов'язкові «правила гри» для всіх інших суб'єктів, включаючи Верховний Суд.⁴⁵ Водночас практика свідчить, що нижчі суди загальної юрисдикції не завжди належним чином враховують правові позиції КСУ при вирішенні справ – передусім через відсутність зручних механізмів пошуку релевантних рішень КСУ та через брак традиції конституційної аргументації у судовій практиці.

Важливим є питання про взаємодію між КСУ та судами загальної юрисдикції. Відповідно до п. 16 Перехідних положень Конституції України в редакції 2016 р., до набрання чинності законом про конституційну скаргу кожен суд загальної юрисдикції може звернутися до КСУ з конституційним поданням у порядку, встановленому законом. Конституційна скарга, запроваджена Законом «Про Конституційний Суд України», дозволяє фізичним та юридичним особам безпосередньо оскаржувати закон, застосований у їхній справі. Це відкриває новий канал впливу конституційної юрисдикції на єдність практики через конкретний конституційний контроль.

Аналіз практики КСУ свідчить про те, що він неодноразово формулював правові позиції, що безпосередньо стосуються принципу правової визначеності. Зокрема, у рішенні від 20.12.2017 № 1-5/2017 КСУ наголосив, що «принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями».⁴⁶ Ця позиція є обов'язковим орієнтиром для всіх судів при тлумаченні законодавчих норм.

⁴⁵Погребняк С. П. Основоположні принципи права. Харків : Право, 2008. С. 131–143.

⁴⁶Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII. Ст. 84, 89. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.

Порівняльний аспект свідчить, що у більшості країн ЄС конституційні суди відіграють більш активну роль у забезпеченні єдності практики через механізм конкретного конституційного контролю. У Чехії Конституційний Суд безпосередньо скасовує рішення загальних судів, якщо вони доволіно відступають від усталеної судової практики, кваліфікуючи це як порушення конституційного права на законний суд.⁴⁷ Цей досвід є цінним орієнтиром для розвитку конституційної юрисдикції в Україні, де конституційна скарга поки що функціонує в обмеженому режимі.

Таким чином, правові позиції Конституційного Суду України є важливим, хоча й недостатньо використовуваним механізмом забезпечення єдності судової практики. Обов'язковий характер рішень КСУ, їхня квазі-нормативна природа та безпосереднє конституційне обґрунтування надають їм більшого авторитету порівняно з правовими висновками ВС. Водночас повноцінна реалізація потенціалу КСУ як гаранта єдності практики потребує вдосконалення механізмів взаємодії між конституційною та загальною юрисдикціями.

2.4. Практика Європейського суду з прав людини як приклад забезпечення єдності судової практики

Практика Європейського суду з прав людини виконує особливу функцію у забезпеченні єдності судової практики в Україні – вона є одночасно нормативним орієнтиром, зовнішнім контрольним механізмом та джерелом стандартів якості судочинства. Ця багатовимірна роль ЄСПЛ зумовлена унікальним статусом Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у правовій системі України: відповідно до ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського

⁴⁷Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 року №1-5/2017

суду з прав людини» , суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права.⁴⁸

Концептуальною основою ролі ЄСПЛ у забезпеченні єдності практики є ідея «живого інструменту» (living instrument), яку Суд застосовує при тлумаченні Конвенції. Практика ЄСПЛ розвивається і деталізується через конкретні справи, формуючи систему прецедентів, яка охоплює всі держави-члени Ради Європи. При цьому ЄСПЛ сам дотримується власної практики: у справі «Sunday Times» Суд підтвердив, що «в інтересах правової визначеності, прогнозованості та рівності перед законом Суд не повинен без вагомих підстав відхилятися від прецедентів, встановлених у попередніх справах».⁴⁹ Таким чином, ЄСПЛ персонально демонструє ту модель поведінки, яку він вимагає від національних судів.

Стандарти ЄСПЛ щодо єдності практики, детально розглянуті у підрозділі 1.4., безпосередньо застосовуються при оцінці відповідності української судової практики Конвенції. Ключовим є тест Великої Палати ЄСПЛ зі справи «Nejdet Şahin»: суперечлива практика порушує ст. 6 ЄКПЛ, якщо вона є «глибокою і тривалою», а держава не забезпечила ефективних механізмів її усунення.⁵⁰ Для українських судів це означає, що кожен випадок неоднакового застосування норм права у подібних справах потенційно може стати підставою для звернення до ЄСПЛ та визнання порушення Конвенції.

Практичний вплив рішень ЄСПЛ проти України на єдність практики є неоднозначним. З одного боку, пілотні рішення та рішення щодо системних порушень спонукали до законодавчих змін і реформ судової системи. З іншого боку, виконання рішень ЄСПЛ в Україні залишається системною проблемою: Комітет Міністрів Ради Європи щорічно розглядає значну

⁴⁸Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. Ст. 17. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.

⁴⁹Рішення ЄСПЛ у справі «Sunday Times проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979, заява № 6538/74. § 47–53.

⁵⁰Рішення ЄСПЛ у справі «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» від 20.10.2011, заява № 13279/05. § 54–57.

кількість справ проти України, виконання яких не завершено.⁵¹ Це свідчить про те, що зовнішній контроль ЄСПЛ є необхідним, але не достатнім механізмом – він потребує доповнення ефективними внутрішніми механізмами забезпечення єдності практики.

Безпосереднє застосування практики ЄСПЛ українськими судами зіштовхується з низкою практичних труднощів. По-перше, лише частина рішень ЄСПЛ офіційно перекладена українською мовою та внесена до доступних баз даних. По-друге, традиція посилань на практику ЄСПЛ у рішеннях національних судів формується нерівномірно – адміністративні суди застосовують її більш послідовно, ніж цивільні. По-третє, відсутній єдиний реєстр або систематизований огляд релевантної практики ЄСПЛ для кожної категорії справ, що ускладнює пошук відповідних рішень.

Висновок КРЄС № 20 рекомендує державам-членам Ради Європи розробити механізми систематичного доведення до відома суддів релевантної практики ЄСПЛ та забезпечити її інкорпорацію у процеси узагальнення судової практики на національному рівні.⁵² В Україні певні кроки у цьому напрямку зроблено – Верховний Суд систематично видає огляди практики ЄСПЛ у відповідних категоріях справ та розміщує їх на офіційному сайті. Проте ці матеріали залишаються рекомендаційними, а механізм їх обов'язкового врахування при вирішенні справ відсутній.

Важливим є також питання про взаємодію між практикою ЄСПЛ та рішеннями Великої Палати ВС щодо визначення «правової позиції» в аналогічних справах. М. В. Бондарєва, К. П. Шкрібляк та Т. О. Шмарьова звертають увагу, що зміна правових позицій Верховного Суду має відбуватись «з обов'язковим і детальним роз'ясненням причин» - так само, як ЄСПЛ відходить від власних позицій лише у двох чітко визначених

⁵¹Рішення ЄСПЛ у справі «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» від 29.11.2016, заява № 76943/11. § 116–121.

⁵²Висновок КРЄС № 20 (2017) «Роль судів у забезпеченні єдності застосування права». § 9–15.

ситуаціях: коли конкретні обставини справи вимагають модифікації загального підходу, або коли змінюється загальна лінія практики.⁵³ Дотримання цієї дисципліни обґрунтування є запорукою збереження авторитету правових позицій як ВС, так і ЄСПЛ.

Єдиний державний реєстр судових рішень є важливим допоміжним інструментом у цьому контексті.⁵⁴ Відкритий доступ до ЄДРСР дозволяє суддям, адвокатам та сторонам знаходити релевантну практику ВС та інших судів, хоча якість пошукових інструментів та систематизації матеріалів потребує подальшого вдосконалення. Поєднання ЄДРСР із систематизованими оглядами практики ЄСПЛ могло б суттєво підвищити ефективність застосування міжнародних стандартів у національному судочинстві.

Рекомендація CM/Rec12 підкреслює, що незалежність суддів і їхній обов'язок брати до уваги практику ЄСПЛ не є антагоністичними цінностями.⁵⁵ Суддя зберігає повну незалежність у оцінці фактичних обставин справи та виборі між конкуруючими правовими підходами, але він не може ігнорувати обов'язкові для України стандарти Конвенції лише з огляду на власне бачення. Забезпечення цього балансу є ключовим завданням для системи підвищення кваліфікації суддів та Вищої школи суддівства.

Таким чином, практика ЄСПЛ відіграє багатовимірну роль у системі механізмів забезпечення єдності судової практики в Україні: нормативну, як обов'язкове джерело права за ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», контрольну, через розгляд скарг проти України та методологічну, через формування

⁵³Бондарєва М. В., Шкрібляк К. П., Шмарьова Т. О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень. Науковий вісник Ужгородського НУ. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 30–35.

⁵⁴Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2025).

⁵⁵Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2010)12 «Судді: незалежність, ефективність і відповідальність». Пояснювальна записка, § 22–24.

стандартів якості судочинства. Однак повне використання цього потенціалу потребує вдосконалення механізмів доступу до практики ЄСПЛ, систематичного навчання суддів та запровадження обов'язкового врахування рішень ЄСПЛ при узагальненні судової практики.

Отже, порівняльно-правовий аналіз свідчить, що у системах як загального, так і континентального права механізми забезпечення єдності судової практики виконують схожу функцію – гарантування передбачуваності права, - хоча й відрізняються за формою. Система *stare decisis* передбачає формально обов'язковий прецедент; континентальна традиція покладається на де-факто обов'язкові орієнтири вищих судів та механізми «великих палат». Україна, належачи до континентальної традиції, рухається у напрямку більш формалізованого визнання авторитетності рішень Верховного Суду – передусім через інститут Великої Палати та обов'язковість правових висновків ВС.

Верховний Суд України є ключовим інститутом забезпечення єдності практики. Основними інструментами є: Велика Палата ВС (для відступів від попередніх висновків), обов'язковість правових висновків ВС (ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів»), узагальнення судової практики та Єдиний державний реєстр судових рішень. Водночас ефективність цих механізмів знижується через непослідовне застосування критеріїв відступу від практики; рекомендаційний характер узагальнень; надмірне навантаження на Велику Палату; відсутність усталеної традиції посилань на власну практику у рішеннях.

Конституційний Суд України відіграє важливу допоміжну роль у забезпеченні єдності практики через: квазінормативний характер своїх рішень; обов'язкове тлумачення норм Конституції; механізм конституційної скарги. Правові позиції КСУ є обов'язковим орієнтиром для всіх судів загальної юрисдикції при конституційному тлумаченні норм права.

Повноцінна реалізація потенціалу КСУ потребує вдосконалення механізмів взаємодії між конституційною та загальною юрисдикціями.

Практика ЄСПЛ виконує три функції у системі механізмів забезпечення єдності практики: нормативну, обов'язкове джерело права за ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», контрольну, зовнішній нагляд через механізм індивідуальних скарг та методологічну, а саме формування стандартів якості судочинства. Неповне використання цього потенціалу в Україні зумовлено такими чинниками – обмеженою кількістю перекладених рішень ЄСПЛ; нерівномірністю традиції посилок у рішеннях різних юрисдикцій; відсутністю систематизованих оглядів практики ЄСПЛ для конкретних категорій справ.

Аналіз механізмів забезпечення єдності практики свідчить, що жоден із них – ні Велика Палата ВС, ні правові позиції КСУ, ні практика ЄСПЛ – не є достатнім сам по собі. Ефективне забезпечення єдності практики вимагає комплексного підходу: поєднання законодавчих механізмів, інституційних гарантій, культури правової аргументації та систематичного навчання суддів. Виявлені системні проблеми потребують конкретних реформаторських пропозицій, що є предметом розділу 3.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМАТИКА ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Суперечності судової практики: особливості та причини виникнення

Колізії у судовій практиці є явищем, що в певних межах є неминучим для будь-якої правової системи. Право за своєю природою є відкритою системою, яка потребує тлумачення, а тлумачення завжди несе в собі елемент суб'єктивності. Однак якщо розбіжності у практиці набувають системного, глибокого та тривалого характеру, вони перестають бути ознакою «живого права» і перетворюються на загрозу для принципу правової визначеності. Ефективна судова система – це система, яка здатна не лише вирішувати конкретні справи, а й забезпечувати передбачуваність і стабільність правозастосування на рівні системи в цілому.

Для розробки ефективних механізмів подолання колізій необхідно насамперед здійснити їхню типологію. За напрямком виникнення колізії у судовій практиці поділяються на вертикальні, горизонтальні та часові.

Вертикальні колізії виникають між рішеннями судів різних інстанцій – коли суди нижчих інстанцій застосовують норму права інакше, ніж вищі суди, або ігнорують правові висновки Верховного Суду. Такі колізії є відносно простішими для виявлення та усунення, оскільки механізм

касаційного перегляду формально забезпечує можливість їх коригування.⁵⁶ Водночас на практиці навіть вертикальні колізії виявляються стійкими, якщо нижчі суди систематично відступають від практики ВС без належного обґрунтування.

Горизонтальні колізії є більш серйозними з точки зору забезпечення правової визначеності. Вони виникають між рішеннями судів однієї інстанції – зокрема між різними касаційними судами або між різними колегіями (палатами) одного суду. У контексті реформи 2017 р. особливо гострою стала проблема колізій між трьома касаційними судами у складі ВС – Касаційним цивільним, Касаційним господарським та Касаційним адміністративним судами, - які нерідко по-різному тлумачили спільні для них норми матеріального права.⁵⁷

Часові колізії виникають, коли один і той самий суд змінює свій правовий висновок без переконливого обґрунтування. М. В. Бондарєва, К. П. Шкрібляк та Т. О. Шмарьова підкреслюють, що «непослідовність і суперечливість» судової практики у часі «не мають наслідком справедливості» і є проявом «цілковитої непередбачуваності» зміни правозастосовних підходів. Саме такий тип колізій є найбільш небезпечним для учасників правовідносин, адже особа, яка спланувала свою поведінку відповідно до усталеної практики, може несподівано отримати протилежний результат.

Окрім типології за напрямком, колізії можна класифікувати за предметним критерієм: на матеріально-правові, тобто різне тлумачення норм матеріального права в подібних правовідносинах та процесуально-правові, а саме різне застосування процесуальних норм, зокрема щодо юрисдикції, підсудності або строків. Процесуальні колізії є особливо поширеними у

⁵⁶Бондарєва М. В., Шкрібляк К. П., Шмарьова Т. О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень. Науковий вісник Ужгородського НУ. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 31–33.

⁵⁷Рішення ЄСПЛ у справі «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» від 20.10.2011, заява № 13279/05. § 52–57.

практиці ВС і нерідко призводять до того, що особа роками не може домогтися вирішення свого спору по суті через суперечку між судами щодо юрисдикції.

Окремим, але важливим індикатором колізійності судової практики є інститут окремої думки судді. Ю. І. Полюк та Ю. Ю. Цал-Цалко звертають увагу, що зростання кількості окремих думок суддів безпосередньо корелює з проблемами у забезпеченні єдності практики: у 2024 р. судді Касаційного цивільного суду у складі ВС висловили 653 окремі думки – на 21,1% більше, ніж у 2023 р. (535).⁵⁸ При цьому, за оцінкою Великої Палати ВС, написання суддями окремих думок є одним із засобів «індикації справ, які не мають однозначного вирішення і рішення по яких ухвалюються з незначною перевагою голосів»,⁵⁹ тобто окрема думка слугує «сигналом» для правничої спільноти про «хиткість» відповідної правової позиції та можливість її майбутнього перегляду. Таким чином, статистика окремих думок є своєрідним барометром стабільності правових позицій ВС і може використовуватись як інструмент раннього виявлення потенційних часових колізій.

Причини виникнення колізій у судовій практиці є різноманітними і за своєю природою поділяються на нормативні, інституційні та суб'єктивні. До нормативних причин належать: прогалини та неузгодженості у законодавстві, що залишають широкий простір для суддівського розсуду; нестабільність законодавчої бази – часті зміни норм, що унеможливають формування усталеної практики; суперечності між нормами різних законодавчих актів або між нормами одного акта.⁶⁰

⁵⁸Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Окрема думка судді як виклик єдності судової практики: український досвід та стандарти ЄСПЛ. Академічні візії. 2025. Вип. 45. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16914758>. С. 2–4.

⁵⁹Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. Судово-юридична газета. 23.10.2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294>

⁶⁰Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності практики в Україні : Звіт. Вільнюс, 2016. С. 18–24.

До інституційних причин належать: надмірне навантаження на суди, що унеможливлює повноцінний аналіз попередньої практики при вирішенні кожної справи; відсутність ефективних механізмів моніторингу та раннього виявлення колізій; неефективна організація внутрішнього діалогу між суддями; слабкість механізмів доведення правових позицій ВС до відома суддів нижчих інстанцій. В. В. Резнікова та В. С. Щербина наголошують, що Верховний Суд фактично використовує лише один механізм забезпечення єдності практики – формує правові позиції через власні рішення, - тоді як весь арсенал засобів, передбачений статтями 36 і 46 Закону «Про судоустрій і статус суддів», залишається незадіяним.⁶¹ На їхню думку, «неможливо побудувати послідовну судову практику, якщо мають місце постійні зміни законодавчої та нормативної бази»,⁶² а отже, нормативна нестабільність є первинним фактором, що блокує формування єдиної практики.

Суб'єктивні причини пов'язані з індивідуальними характеристиками суддів та суддівської корпорації: різний рівень правової підготовки; відмінності у правових поглядах і правовій культурі; відсутність традиції поваги до правових позицій вищих судів. Р. Алексі, аналізуючи балансування конституційних принципів,⁶³ звертає увагу на те, що система, яка абсолютизує незалежність судді у сенсі права самотійно тлумачити право без урахування попередніх рішень, неминуче генерує несправедливість через нерівне ставлення до схожих справ. Н. Маккормік розглядає цю проблему у контексті «послідовності» як вимоги розумної правової аргументації: рішення, яке суперечить попередній практиці без

⁶¹Резнікова В. В., Щербина В. С. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення. Право України. 2019. № 10. С. 229–249. DOI: 10.33498/loi-2019-10-229.

⁶²Резнікова В. В., Щербина В. С. Шляхи вдосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики в сучасних реаліях. Юридична Україна. 2019. № 12. С. 65–68.

⁶³Alexy R. A Theory of Constitutional Rights / transl. by J. Rivers. Oxford : Oxford University Press, 2002. P. 388–414.

переконливого обґрунтування, є просто нераціональним з точки зору теорії правового міркування.⁶⁴

Таким чином, колізії у судовій практиці є явищем багатофакторним, що потребує системного підходу до усунення. Типологія колізій (вертикальні/горизонтальні/часові; матеріально-правові/процесуальні) та аналіз їх причин (нормативні, інституційні, суб'єктивні) створюють методологічну основу для розробки адресних механізмів їх подолання, що розглядаються у наступних підрозділах.

3.2. Аналіз практики Верховного Суду

Велика Палата Верховного Суду функціонує з лютого 2018 р. За понад шість років своєї діяльності Велика Палата розглянула тисячі справ, у значній частині яких вирішувалося питання про відступ від попередніх правових висновків або уніфікацію суперечливої практики. Аналіз цієї практики дозволяє виявити як позитивні тенденції, так і системні проблеми у забезпеченні єдності правозастосування. В. В. Резнікова та В. С. Щербина фіксують, що Велика Палата ВС виробила нові підходи до забезпечення єдності практики: використання системи посилань на власні рішення, виділення «пілотних» рішень, у яких вперше викладалась нова правова позиція, фіксація відступів від правових позицій, написання суддями окремих думок для індикації справ без однозначного вирішення, створення оперативної системи інформування через бюлетені та дайджести.

Перший етап діяльності Великої Палати (2018–2019 рр.) позначений насамперед вирішенням накопичених юрисдикційних конфліктів між судами різних спеціалізацій. Показовим прикладом є кейс «подвійна оренда» земельних ділянок: упродовж 2015–2016 рр. Верховний Суд України кваліфікував відповідні спори як адміністративні; у квітні 2018 р. Велика

⁶⁴MacCormick N. Rhetoric and the Rule of Law. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 175–192.

Палата ВС відступила від цієї позиції, визнавши їх приватноправовими; у червні 2018 р. – повернулася до попереднього підходу; нарешті у вересні 2018 р. у справі № 823/2042/16 знову визнала приватноправовий характер таких спорів.⁶⁵ Як зазначають Ю. І. Полюк та Ю. Ю. Цал-Цалко, вирішальну роль у формуванні остаточної позиції відіграли окремі думки суддів Великої Палати до постанови від 12.06.2018 р. у справі № 823/378/16: аргументи цих думок – про відсутність підстав для відступу від попередньої позиції та про приватноправовий характер спору – були покладені в основу відступу від висновків червневої постанови.⁶⁶ Зокрема, в одній з окремих думок прямо зазначалось, що «за два місяці з моменту вирішення питання суттєві зміни, які б могли зумовити відступ від попередніх висновків Великої Палати, ні у регулюванні правовідносин оренди, ні у регулюванні процедури державної реєстрації не відбулися».⁶⁷

Цей кейс є показовим у двох відношеннях. По-перше, він демонструє роль окремих думок суддів як інституційного механізму впливу на розвиток практики: окрема думка – це «багатофункціональний інститут», що виконує, серед іншого, функцію «комунікативного інструменту для правничої спільноти, який задає альтернативні лінії аргументації на випадок майбутнього відступу від практики»⁶⁸. По-друге, він унаочнює проблему, яку В. В. Рєзнікова та В. С. Щербина називають ризиком «паралельних» справ: якщо декілька різних колегій або палат одночасно отримують подібні справи – існує реальний ризик ухвалення суперечливих висновків.

У постанові від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17 Велика Палата вперше системно виклала критерії відступу від попередніх правових висновків ВС. Суд зазначив, що відступ є виправданим у чотирьох випадках:

⁶⁵Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁶⁶Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Вказана праця. С. 5–6.

⁶⁷Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2018 у справі № 823/378/16. Окрема думка судді Ситнік О. М. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860159>

⁶⁸Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. Судово-юридична газета. 23.10.2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294>

якщо попередній висновок суперечить нормам матеріального права; якщо він спричиняє несправедливий результат; якщо він базується на хибному тлумаченні законодавства; або якщо змінилась законодавча база чи суспільні відносини.⁶⁹ В. В. Резнікова та В. С. Щербина характеризують ці критерії як такі, що є недостатньо конкретними: «суди, учасники справи, з одного боку, мають враховувати ці висновки, а з другого – перевіряти, чи є вони актуальними», - однак жодного зручного механізму такої перевірки не існує.

Другий етап (2020–2021 рр.) виявив тенденцію до збільшення кількості відступів від попередніх висновків. Показовою є постанова від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц, де Велика Палата відступила від висновку щодо застосування позовної давності у справах про відшкодування шкоди, завданої злочином.⁷⁰ В. В. Резнікова та В. С. Щербина звертають увагу і на ситуацію «прихованих» відступів: «суд відступає не від постанови, а саме від висновків. І дуже часто, викладаючи нову по суті позицію, Верховний Суд жодним чином не акцентує на цьому увагу». Це породжує правову невизначеність – практикуючий юрист зобов'язаний самостійно відстежувати не лише наявність відступів, але й те, чи не є нова постанова «прихованим» відступом від іншої.

У постанові від 26.01.2021 у справі № 522/1528/15-ц Велика Палата здійснила відступ від правового висновку щодо поновлення строку позовної давності у справах про право власності.⁷¹ Водночас у постанові від 25.05.2021 у справі № 923/1300/17 Велика Палата переглянула підхід до визначення підсудності корпоративних спорів,⁷² прямо визнавши хибність попереднього висновку. Позитивним у вказаних справах є детальний аналіз попередньої

⁶⁹Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17. ЄДРСР. URL: <https://revestr.court.gov.ua>

⁷⁰Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц. ЄДРСР. URL: <https://revestr.court.gov.ua>

⁷¹Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.01.2021 у справі № 522/1528/15-ц. ЄДРСР. URL: <https://revestr.court.gov.ua>

⁷²Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 923/1300/17. ЄДРСР. URL: <https://revestr.court.gov.ua>

практики та системне тлумачення законодавства. Однак висока частота відступів (у деяких категоріях справ – по декілька разів протягом трьох-чотирьох років) свідчить про те, що інститут Великої Палати ще не виконує повноцінну функцію стабілізатора практики.

Третій етап (2022–2024 рр.) пройшов в умовах воєнного стану. Попри об'єктивні труднощі, Велика Палата продовжила розгляд справ. Водночас у цей період зафіксовано подальші відступи від попередніх правових висновків у таких категоріях, як земельні спори, відшкодування шкоди, спадкові правовідносини.⁷³ Показником напруженості є і кількість окремих думок: за даними аналітичного огляду 2024 р., судді КЦС ВС висловили 653 окремі думки, що майже вдвічі перевищує показник 2022 р.⁷⁴

Водночас аналіз виявляє системні вади. Відсутня зведена, систематизована база правових висновків ВС у зручному для пошуку форматі – хоча ЄДРСР забезпечує доступ до текстів рішень,⁷⁵ цілісний пошук «актуальних правових позицій з конкретного питання» залишається утрудненим. В. В. Рєзнікова та В. С. Щербина обґрунтовують необхідність створення «електронної бази, яка включала б не лише судові рішення та сформульовані в них правові позиції з обов'язковим позначенням статусу кожного з рішень, відображенням маркеру його актуальності, наявності або відсутності відступів від правової позиції, але й посилання на пов'язане законодавство, аналітику, узагальнення практики, наукові публікації» і була б загальнодоступною на безоплатній основі.

У постанові від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц Велика Палата зробила методологічно важливе уточнення: відступ від правового висновку є можливим лише тоді, коли «неправильність» попереднього висновку є

⁷³Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁷⁴Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2024 році. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ztv4D67.pdf>. С. 12.

⁷⁵Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: березень 2025 р.).

очевидною, а не коли новий склад суду просто дотримується іншої правової позиції. Це уточнення є кроком у правильному напрямку, однак практика показує, що межа між «очевидною неправильністю» і «різними правовими поглядами» на практиці є розмитою.

Таким чином, аналіз практики Великої Палати ВС за 2018-2024 рр. свідчить про поступове, але нестійке вдосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики. Позитивними тенденціями є підвищення якості обґрунтувань, зростання кількості посилань на практику ЄСПЛ та порівняльне право. Системними проблемами залишаються: висока частота відступів від власних висновків; відсутність зведеної бази актуальних правових позицій; слабкість механізмів раннього виявлення горизонтальних колізій; нерівномірність застосування правових позицій ВС судами нижчих інстанцій.

3.3. Інституційні гарантії єдності судової практики: узагальнення, правові висновки

Інституційні гарантії єдності судової практики – це сукупність правових механізмів, організаційних структур та інформаційних інструментів, що забезпечують умови для однакового правозастосування. В Україні до них належать: Єдиний державний реєстр судових рішень, система узагальнень та оглядів судової практики ВС, механізм правових висновків ВС та інституційні структури ВС, відповідальні за аналіз практики. Т. А. Цувіна пропонує поділяти всі механізми забезпечення єдності судової практики на дві групи: ординарні, що покликані забезпечувати єдність безпосередньо під час здійснення правосуддя (насамперед касаційний перегляд), та спеціальні – спеціальні процедури, спрямовані на уніфікацію

застосування законодавства, які можуть мати як конкретний, так і абстрактний характер.⁷⁶

Єдиний державний реєстр судових рішень є базовим інформаційним інструментом забезпечення єдності практики. Водночас ЄДРСР має суттєві обмеження як інструмент забезпечення єдності практики. По-перше, реєстр містить мільйони рішень і не має зручного механізму пошуку «актуальних правових позицій». По-друге, відсутня систематизація рішень за правовими питаннями. В. В. Резнікова та В. С. Щербина наголошують, що «всі існуючі нині подібні електронні бази в Україні є приватними та комерціалізованими, що не сприяє ефективному вирішенню проблеми забезпечення єдності судової практики в умовах множинності та змінюваності правових позицій Верховного Суду».

Узагальнення судової практики є другим ключовим механізмом. Відповідно до ст. 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів», ВС вивчає та узагальнює судову практику, а результати оприлюднюються.⁷⁷ Їхнім ключовим обмеженням є рекомендаційний характер. При цьому В. В. Резнікова та В. С. Щербина звертають увагу, що ВС так і не відновив практики надання Пленумом роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства, незважаючи на те, що відповідні повноваження передбачені пунктами 10(1) та 10(2) ч. 2 ст. 46 Закону. За їхньою оцінкою, «і судді, і адвокати, і прокурори, і корпоративні юристи звертають увагу на перевірену часом зручність, доцільність та необхідність таких роз'яснень у сучасних умовах».

Поряд із цим, сама ідея «абстрактних» роз'яснень Пленуму Верховного Суду неоднозначно сприймається у доктрині та міжнародних стандартах. Т. А. Цувіна вказує, що Венеційська комісія розглядала практику видання

⁷⁶Цувіна Т. А. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. Право і суспільство. 2020. № 1. С. 170–180. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.26>.

⁷⁷Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. Ст. 13, 36, 45. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.

обов'язкових «керівних роз'яснень» вищих судів для нижчих як таку, що «виглядає проблематичною» з позиції суддівської незалежності.⁷⁸ Висновок КРЕС № 20 також не рекомендує застосовувати інструменти, які містили б абстрактні висновки щодо правильного застосування норм права, ухвалені на пленарних сесіях верховних судів, оскільки це «порушує принцип розподілу влади» та «принцип незалежності та неупередженості судді».⁷⁹ Отже, відновлення практики постанов Пленуму потребує ретельного законодавчого врегулювання меж допустимого уточнення норм права та гарантій незалежності суддів від таких роз'яснень.

До спеціальних механізмів абстрактного характеру Т. А. Цувіна відносить також інтерпретаційні рішення та касацію в інтересах права. Інтерпретаційні рішення передбачені в законодавстві Болгарії та Сербії: відповідні рішення ухвалюються вищими судами за ініціативою певного кола суб'єктів, коли закон застосовується неоднаково або склалася неправильна судова практика, і є обов'язковими для судів, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Касація в інтересах права (Нідерланди, Франція, Іспанія, Італія, Румунія) дозволяє генеральному прокурору або іншим посадовим особам оскаржити судові рішення з метою надання правової визначеності тлумаченню певного законодавчого положення без зміни прав сторін у справі.⁸⁰ ЄСПЛ у справі «Albu and Others v. Romania» підтвердив, що своєчасне використання такого механізму може усувати порушення права на справедливий суд через неоднаковість практики.

До спеціальних механізмів, що застосовуються у конкретних справах, відносяться преюдиційні та консультативні запити, а також конституційна скарга. Консультативний запит функціонує у Франції (art. L441-1 Кодексу

⁷⁸Цувіна Т. А. Вказана праця. С. 173–175.

⁷⁹Висновок КРЕС № 20 (2017) «Роль судів у забезпеченні єдності застосування права». § 9–18.

⁸⁰Цувіна Т. А. Вказана праця. С. 175–177.

організації судоустрою), Молдові, Нідерландах: суд нижчої інстанції до ухвалення рішення може звернутися до вищого суду за роз'ясненням нового або складного правового питання. Т. А. Цувіна, оцінюючи можливість запровадження такого механізму в Україні, вказує на переваги, а саме превентивний характер та ризики, якими можуть бути зокрема надмірне навантаження на ВС, небезпека зв'язаності суду власним висновком та потенційні зловживання.⁸¹ Досвід Литви, де цей інститут було скасовано через ризик обмеження процесуальної незалежності суду, є корисним застереженням для українського законодавця.

Конституційна скарга як механізм забезпечення єдності практики функціонує у Словенії та Сербії: якщо суд довільно відступив від усталеної практики, конституційний суд може скасувати таке рішення, кваліфікувавши це як порушення права на рівний захист. ЄСПЛ у справі «Супара v. Serbia» визнав ефективність цього механізму. Для України конституційна скарга, запроваджена у 2017 р., теоретично може виконувати аналогічну функцію, однак лише за умови відповідної доктрини КСУ та реальної практики застосування цього інституту.

Окремо слід виділити роль інституту окремої думки судді як неформального, але реально функціонуючого механізму забезпечення єдності практики. Ю. І. Полюк та Ю. Ю. Цал-Цалко переконливо обґрунтовують, що «окрема думка не лише відображає індивідуальну позицію судді, але й може: сигналізувати про вразливі місця мотивування рішення більшості; задавати орієнтири для майбутніх відступів від практики; слугувати аргументом у наукових дослідженнях і адвокатській аргументації». Проте для повноцінної реалізації цього потенціалу необхідне вдосконалення нормативного регулювання: введення чіткої типології окремих думок (*dissenting/concurring*), встановлення єдиних стандартів

⁸¹Цувіна Т. А. Вказана праця. С. 177–178.

оформлення та строків публікації, а також запровадження в ЄДРСР механізму автоматичного зв'язування рішення та окремої думки.

Деякі науковці також пропонують розглядати інституційні гарантії єдності практики у трьох вимірах: структурному, тобто наявності відповідних органів та підрозділів, процедурному, наявності чітких процедур вирішення колізій та інформаційному, а саме наявності ефективних каналів поширення правових позицій. Цей підхід узгоджується з класифікацією механізмів В. В. Резнікової та В. С. Щербини: процесуальні/формальні (касаційний перегляд, напрацювання правових позицій, процедура відступу «колегія – палата – об'єднана палата – Велика Палата») та позапроцесуальні – напівформальні, наприклад аналіз судової статистики, узагальнення, методична інформація і неформальні, якими можуть бути дайджести, тренінги для суддів, «скринінг проблем».

Таким чином, існуючі інституційні гарантії єдності судової практики в Україні утворюють певну систему, однак вона залишається недостатньою. Ключові вади – рекомендаційний характер більшості механізмів, відсутність централізованого реєстру актуальних правових позицій та слабкість превентивних механізмів раннього виявлення колізій – є предметом конкретних реформаторських пропозицій, що викладаються у наступному підрозділі.

3.4. Зарубіжний досвід та пропозиції щодо реформування механізмів єдності практики

Реформування механізмів забезпечення єдності судової практики потребує не лише аналізу вітчизняних проблем, але й вивчення зарубіжного досвіду держав, які успішно вирішували аналогічні завдання. Для України найбільш релевантним є досвід посттрансформаційних правових систем – передусім Литви, Польщі та Чехії, - а також усталених систем Франції і

Німеччини. Т. А. Цувіна здійснила системний порівняльний аналіз спеціальних механізмів забезпечення єдності практики у зарубіжних державах, виокремивши дві групи: абстрактні механізми (роз'яснення пленумів, інтерпретаційні рішення, касація в інтересах права) та конкретні механізми – ті, що застосовуються у конкретних справах (преюдиційні та консультативні запити, конституційна скарга).

Литовська модель є особливо показовою для України. Ключовими її елементами є: законодавче закріплення обов'язку судів дотримуватись практики вищих судів (ст. 33 Закону «Про суди»),⁸² конституційне визнання єдності практики як вимоги верховенства права (постанова КС Литви від 28.03.2006); методика підготовки касаційних рішень, яка зобов'язує суд у кожному рішенні вказувати стан попередньої практики та пояснювати відступ від неї. Водночас Т. А. Цувіна звертає увагу на те, що саме в Литві було скасовано інститут консультативного запиту через ризик обмеження процесуальної незалежності суду – суд, що надав висновок, відчував себе зв'язаним своєю раніше висловленою позицією під час розгляду аналогічних справ.

Польська модель відрізняється наявністю формального механізму «правових питань». Відповідно до Закону про Верховний суд Польщі,⁸³ якщо суд касаційної інстанції стикається з серйозним правовим питанням, він може звернутися до Верховного суду за роз'ясненням у вигляді «резолуції», яка є офіційно обов'язковою для суду, що звернувся. Ця модель ефективно поєднує гнучкість, тобто суд сам ініціює звернення, з визначеністю, що резолюція є офіційним тлумаченням. Т. А. Цувіна позитивно оцінює превентивний характер цього механізму, водночас застерігаючи щодо

⁸²Закон Литви «Про суди» (Teismų įstatymas), ст. 33 п. 4, в ред. від 2007 р. URL: <https://www.infollex.lt>

⁸³Закон Польщі «Про Верховний Суд» (Ustawa o Sądzie Najwyższym) від 08.12.2017. Ст. 82–88. Dz.U. 2018. Poz. 5.

ризика надмірного навантаження на Верховний Суд у разі його запровадження в Україні.

Чеська модель характеризується активною роллю Конституційного Суду у забезпеченні єдності практики через механізм конституційної скарги. КС Чехії неодноразово скасовував рішення загальних судів, кваліфікуючи довільний відступ від усталеної практики як порушення конституційного права на законний суд.⁸⁴ Для України важливим уроком є те, що конституційна скарга, запроваджена Законом «Про Конституційний Суд України», може відігравати аналогічну роль. Як встановила Т. А. Цувіна, конституційна скарга може бути ефективною лише за умови, що «на рівні національної судової практики вже вироблена єдина судова практика з певного питання і суд не дотримався цієї практики, інакше будуть відсутні умови для задоволення відповідної скарги Конституційним Судом».

Французька модель – механізм «*saisine pour avis*» (консультативний запит до Касаційного суду) – дозволяє судам апеляційної інстанції до ухвалення рішення звертатися за роз'ясненням нового або складного правового питання. Хоча думка Касаційного суду не є формально обов'язковою, функціонально вона «дозволяє суду вживати заходів щодо забезпечення єдності національного права швидше, ніж шляхом розгляду касаційних скарг». Ця модель є найменш ризикованою з точки зору суддівської незалежності, оскільки збереження необов'язковості висновку не примушує суд дотримуватись визначеної позиції.

Німецька модель відрізняється ретельною диференціацією механізмів залежно від рівня суду. Великі сенати Федерального Суду та Федерального Адміністративного Суду є єдиними органами, уповноваженими скасовувати попередні прецедентні рішення. Мала колегія зобов'язана передати справу до великого сенату і не може самотійно відступити від практики. Федеральний

⁸⁴ Andenas M., Fairgrieve D. Courts and Comparative Law. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 201–218.

Конституційний Суд Німеччини встановив, що суд, який відступає від правової позиції без достатнього обґрунтування і без залучення великого сенату, порушує конституційне право на рівне ставлення. Ця конституційна доктрина є потужним механізмом забезпечення єдності практики.

На основі аналізу зарубіжного досвіду та виявлених проблем у вітчизняній практиці пропонується такий комплекс заходів щодо реформування механізмів забезпечення єдності судової практики в Україні.

Перша пропозиція – законодавче закріплення обов'язкових критеріїв допустимості відступу від правових висновків ВС. Пропонується доповнити ст. 45 Закону «Про судоустрій і статус суддів» вичерпним переліком підстав для передачі справи до Великої Палати з метою відступу від правового висновку: невідповідність правового висновку нормам матеріального права; суперечність між правовим висновком та усталеною практикою ЄСПЛ; суттєві зміни в законодавстві або суспільних відносинах, що роблять попередній висновок застарілим; виявлення принципово нових аргументів, які не розглядалися при формуванні попереднього висновку. В. В. Резнікова та В. С. Щербина застерігають, що без таких чітких критеріїв навіть «свіже» рішення ВС може виявитися неактуальним, а правники «мають самотійно перевіряти актуальність правової позиції, наявність/відсутність відступів від неї», що суперечить самій суті правової визначеності.

Друга пропозиція – запровадження офіційного публічного реєстру актуальних правових висновків ВС. Пропонується зобов'язати ВС формувати і систематично оновлювати публічний реєстр актуальних правових висновків, систематизованих за галузями права та предметом регулювання, з обов'язковим позначенням статусу: «актуальний» / «переглянутий» (із посиланням на нову постанову). Технічна реалізація може бути здійснена на базі ЄДРСР. Ця пропозиція узгоджується з рекомендаціями В. В. Резнікової та В. С. Щербини щодо розроблення «загальнодоступної електронної бази,

яка включала б не лише судові рішення та правові позиції, але й посилання на пов'язане законодавство, аналітику та узагальнення практики».

Третя пропозиція – запровадження превентивного механізму правового запиту. За аналогією з польською моделлю «*zagadnienie prawne*» та французькою «*saisine pour avis*», пропонується надати судам апеляційної та касаційної інстанцій право звертатися до ВС із попереднім запитом щодо тлумачення спірної норми права у справі, що перебуває на розгляді. При цьому необхідно врахувати застереження Т. А. Цувіної: відповідь ВС у формі правового висновку на запит має бути обов'язковою лише для суду, що звернувся, і не породжувати ризику зв'язаності самого ВС при розгляді аналогічних справ; крім того, механізм потребує компенсаторного зниження навантаження на ВС через посилення процесуальних фільтрів.

Четверта пропозиція – посилення ролі КСУ як «зовнішнього гаранта» єдності практики. За аналогією з чеською та словенською моделями, пропонується законодавчо закріпити позицію КСУ про те, що довільний відступ загального суду від усталеної практики ВС без передачі справи до Великої Палати становить порушення конституційного права на справедливий суд та принципу правової визначеності. Т. А. Цувіна підкреслює, що умовою ефективності цього механізму є наявність усталеної практики і явна довільність відступу від неї.

П'ята пропозиція – вдосконалення інституту окремої думки судді як інструменту забезпечення єдності практики. Ю. І. Полюк та Ю. Ю. Цалко пропонують: закріпити у ЦПК України чітку типологію окремих думок (*dissenting, concurring*); визначити обов'язкову структуру та строки подання; забезпечити синхронну публікацію з рішенням; впровадити в ЄДРСР механізм автоматичного зв'язування рішення та окремої думки. Реалізація цих заходів перетворить окрему думку з факультативного елементу на повноцінний інструмент раннього виявлення «хитких» правових позицій та прогнозування майбутніх відступів від практики.

Шоста пропозиція – надання Верховному Суду права законодавчої ініціативи. В. В. Резнікова та В. С. Щербина аргументують, що судова практика «нерідко є сигналом наявності гострої потреби у внесенні змін та/або доповнень до правового регулювання», однак право на законодавчу ініціативу вищому органу судової влади не належить. Надання ВС права законодавчої ініціативи дозволило б формалізувати вплив судової практики на законодавство без перебирання на себе невластивих суду правотворчих функцій – суд пропонував би закріплення усталеної правової позиції на законодавчому рівні, а остаточне рішення залишалось би за Верховною Радою. Зі стратегічної точки зору це є більш здоровою моделлю, ніж надання правовим позиціям ВС обов'язкової, прецедентної, сили, що В. В. Резнікова та В. С. Щербина кваліфікують як «недоцільне і навіть небезпечне нововведення», здатне «розбалансувати загальну систему розподілу влади».

Сьома пропозиція – системна підготовка суддів з питань техніки посилань на судову практику. Р. Норкус та А. Браздейкіс у Звіті ЄС підкреслюють, що у більшості країн єдність практики забезпечується не стільки законодавчими механізмами, скільки «стандартами, правилами і традиціями правової аргументації». Для формування таких традицій в Україні пропонується: запровадити у програмах Вищої школи суддівства обов'язкові модулі з техніки пошуку і застосування правових позицій ВС та практики ЄСПЛ; розробити стандарти якості судових рішень щодо посилань на практику; запровадити публікацію аналізу «якості обґрунтування» у щорічних звітах ВС.

Усі зазначені пропозиції узгоджуються з вимогами міжнародних стандартів. Висновок КРЄС № 20 прямо рекомендує державам «запровадити механізми систематичного доведення до відома суддів змін у правовій практиці», Венеційська комісія у CDL-AD003 наголошує на необхідності

ефективних механізмів запобігання суперечливій практиці вищих судів,⁸⁵ а ЄСПЛ у справах «Beian»⁸⁶ та «Lupeni»⁸⁷ прямо покладає на державу обов'язок організувати судову систему таким чином, щоб уникати системних колізій у правозастосуванні. Комплексна реалізація запропонованих заходів дозволила б суттєво підвищити рівень правової визначеності в Україні та наблизити вітчизняну судову систему до стандартів ЄС.

Отже, колізії у судовій практиці є явищем багатовимірним. За запропонованою у роботі типологією їх можна поділити на вертикальні (між судами різних інстанцій), горизонтальні (між судами або складами однієї інстанції) та часові (непослідовна зміна практики одним судом); а також на матеріально-правові та процесуально-правові. Причини колізій класифіковано як нормативні, тобто прогалини і нестабільність законодавства, інституційні, а саме надмірне навантаження, слабкість моніторингу, відсутність превентивних механізмів; використання «мономеханізму» - лише правових позицій – замість усього арсеналу передбачених законом засобів та суб'єктивні. Статистичне зростання кількості окремих думок може слугувати індикатором системної нестабільності правових позицій ВС.

Аналіз практики Великої Палати ВС за 2018-2024 рр. виявляє суперечливі тенденції. Позитивним є поступове підвищення якості обґрунтувань відступів, зростання кількості посилань на ЄСПЛ, формулювання у постанові від 30.01.2019 критеріїв допустимості відступу, розроблення нових підходів – виділення «пілотних» рішень, система взаємних посилань, дайджести практики. Системними проблемами залишаються: висока частота відступів від власних висновків, у тому числі

⁸⁵Звіт Венеційської комісії CDL-AD(2011)003 «Про верховенство права». § 44–48.

⁸⁶Рішення ЄСПЛ у справі «Beian проти Румунії» від 06.12.2007, заява № 30658/05. § 37–40.

⁸⁷Рішення ЄСПЛ у справі «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» від 29.11.2016, заява № 76943/11. § 116–123.

«прихованих»; відсутність зведеної бази актуальних правових позицій з маркером актуальності; ризик «паралельних» справ; нерівномірне застосування правових позицій ВС судами нижчих інстанцій.

Існуючі інституційні гарантії єдності судової практики є необхідними, але недостатніми. Т. А. Цувіна виявила, що сучасні спеціальні механізми поділяються на абстрактні (інтерпретаційні рішення, касація в інтересах права) та конкретні (преюдиційні та консультативні запити, конституційна скарга). Для України застосування кожного з них потребує врахування специфічних ризиків: абстрактні механізми загрожують суддівській незалежності, превентивні запити – навантаженню на ВС та зв'язаності суду. Інститут окремої думки судді є потенційно ефективним неформальним механізмом, однак реалізація його потенціалу потребує нормативного вдосконалення.

Зарубіжний досвід (Литва, Польща, Чехія, Франція, Німеччина, Болгарія, Сербія, Словенія) пропонує кілька цінних моделей. У контексті теорії механізмів найбільш релевантними для України є: польський механізм «zagadnienie prawne» як превентивний запит; французька «saisine pour avis» як необов'язковий консультативний висновок; чеська модель активної ролі КС у захисті від довільних відступів; литовська методика обов'язкових посилань на стан практики у кожному рішенні; болгарська модель інтерпретаційних рішень з обов'язковою силою.

На підставі аналізу виявлених проблем та зарубіжного досвіду у роботі сформульовано сім конкретних пропозицій щодо реформування: законодавче закріплення вичерпних критеріїв допустимості відступу від правових висновків ВС; запровадження офіційного реєстру актуальних правових висновків ВС; превентивний механізм правового запиту з урахуванням литовського застереження щодо зв'язаності суду; посилення ролі КСУ як конституційного гаранта рівного правозастосування; вдосконалення інституту окремої думки судді; надання ВС права

законодавчої ініціативи; системна підготовка суддів з техніки правової аргументації. Реалізація цього комплексу заходів відповідає вимогам ЄСПЛ, Венеційської комісії та КРЄС і є необхідною умовою для забезпечення стандартів правової визначеності, сумісних з членством у ЄС.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено комплексне теоретико-правове дослідження єдності судової практики як ознаки принципу правової визначеності. На підставі аналізу наукової доктрини, нормативно-правових актів України, практики Великої Палати Верховного Суду за 2018-2024 рр., рішень Конституційного Суду України, практики Європейського суду з прав людини та зарубіжного законодавства сформульовано такі висновки.

Принцип правової визначеності пройшов тривалий шлях від окремих ідей ясності та публічності закону в давньоримській правовій традиції та в концепції правової держави ХІХ ст. до визнання його фундаментальним елементом сучасного конституційного права. Концептуальне оформлення принципу пов'язане з вісьмома вимогами до якості закону Л. Фуллера, теорією авторитету права Дж. Раза та балансуванням конституційних принципів Р. Алексі. У вітчизняній доктрині принцип досліджували С. П. Погребняк, С. В. Шевчук, М. Козюбра та ін. В Україні конституційно-правова основа принципу закріплена у ст. 8 Конституції, а його зміст розкривається у практиці Конституційного Суду України.

Принцип правової визначеності є комплексним і охоплює шість структурних елементів: доступність права, чіткість і передбачуваність норм, стабільність правового регулювання, заборону зворотної дії закону, остаточність судових рішень та єдність судової практики. Ці елементи функціонують на двох рівнях: нормативному (вимоги до законодавця) та правозастосовному (вимоги до суду). Саме правозастосовний рівень визначає якість реалізації принципу в конкретних судових справах, а відтак – рівень захисту прав особи.

Обґрунтовано, що єдність судової практики є самостійною ознакою принципу правової визначеності, а не похідним елементом стабільності чи передбачуваності права. Самостійність єдності практики підтверджується специфічним суб'єктним складом (судова система), власним об'єктом регулювання (однаковість правозастосування у подібних справах), особливим механізмом забезпечення та прямим зв'язком із правом на справедливий суд. Запропоновано розмежовувати єдність судової практики (просторовий вимір – однаковість застосування права різними судами) та сталість судової практики (часовий вимір – послідовний розвиток практики одним судом у часі). Відступ від правової позиції є можливим лише у виняткових обставинах і за умови переконливого обґрунтування.

Міжнародні та європейські стандарти правової визначеності – практика ЄСПЛ, висновки Венеційської комісії та КРЄС (Висновки № 11, 20) – утворюють розгалужену систему вимог до держав-членів Ради Європи. ЄСПЛ у справах «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» та «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» сформулював трискладовий тест для оцінки суперечливої практики: глибина і тривалість розбіжностей, наявність механізму їх усунення, фактичне застосування цього механізму. Для України ці стандарти мають безпосередню юридичну силу за ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ».

Порівняльно-правовий аналіз систем загального права (*stare decisis*) та континентального права (Литва, Польща, Чехія, Франція, Німеччина) свідчить про поступове зближення підходів до ролі судового рішення як джерела права. Т. А. Цувіна систематизувала спеціальні механізми забезпечення єдності практики, поділивши їх на абстрактні (інтерпретаційні рішення, касація в інтересах права) та конкретні (преюдиційні та консультативні запити, конституційна скарга). Для України найбільш

релевантними є польський механізм «*zagadnienie prawne*», французька «*saisine pour avis*», чеська модель активної ролі КС у захисті від довільних відступів та литовська методика обов'язкових посилань на стан практики у кожному рішенні.

Верховний Суд України є ключовим інститутом забезпечення єдності судової практики. Велика Палата ВС, механізм обов'язкових правових висновків (ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів»), система узагальнень та ЄДРСР утворюють формальну систему гарантій єдності практики. В. В. Резнікова та В. С. Щербина констатують, що ВС фактично використовує «мономеханізм» - лише формування правових позицій через власні рішення, - тоді як увесь арсенал засобів, передбачений статтями 36 і 46 Закону, залишається незадіяним. Правові позиції Конституційного Суду України мають квазінормативний характер і є обов'язковим конституційним орієнтиром для всіх судів при тлумаченні норм права.

Запропоновано авторську типологію колізій у судовій практиці: за напрямком – вертикальні (між судами різних інстанцій), горизонтальні (між судами або складами однієї інстанції) та часові (непослідовна зміна практики одним судом); за предметом – матеріально-правові та процесуально-правові. Причини колізій класифіковано як нормативні (прогалини і нестабільність законодавства), інституційні (надмірне навантаження, слабкість моніторингу) та суб'єктивні (відсутність традиції поваги до попередньої практики). Встановлено, що статистичне зростання кількості окремих думок суддів є індикатором системної нестабільності правових позицій.

Аналіз практики Великої Палати ВС за 2018-2024 рр. виявив суперечливі тенденції. Позитивним є поступове підвищення якості обґрунтувань відступів, зростання кількості посилань на практику ЄСПЛ, формулювання у постанові від 30.01.2019 (справа № 755/10947/17) критеріїв

допустимості відступу, впровадження нових підходів: виділення «пілотних» рішень, система взаємних посилянь, дайджести практики. Системними проблемами залишаються: висока частота відступів від власних висновків, у тому числі «прихованих»; відсутність зведеної бази актуальних правових позицій із маркером актуальності; ризик «паралельних» справ; нерівномірне застосування правових позицій ВС судами нижчих інстанцій.

Існуючі інституційні гарантії єдності судової практики є необхідними, але недостатніми. ЄДРСР забезпечує доступ до рішень, але не замінює систематизованого реєстру актуальних правових позицій. Узагальнення ВС є цінним ресурсом, однак їхній рекомендаційний характер знижує ефективність. Інститут окремої думки судді є потенційно ефективним неформальним механізмом, однак реалізація його потенціалу потребує нормативного вдосконалення: введення чіткої типології, встановлення єдиних стандартів оформлення та строків публікації, запровадження в ЄДРСР механізму автоматичного зв'язування рішення та окремої думки.

На підставі аналізу виявлених проблем та зарубіжного досвіду сформульовано сім конкретних пропозицій щодо реформування механізмів забезпечення єдності судової практики в Україні: законодавче закріплення вичерпних критеріїв допустимості відступу від правових висновків ВС у ст. 45 Закону «Про судоустрій і статус суддів»; запровадження офіційного публічного реєстру актуальних правових висновків ВС на базі ЄДРСР; превентивний механізм правового запиту за аналогією з польською та французькою моделями; законодавче закріплення ролі КСУ як конституційного гаранта рівного правозастосування; нормативне вдосконалення інституту окремої думки судді; надання Верховному Суду права законодавчої ініціативи; системна підготовка суддів з техніки посилянь на судову практику та стандарти правової аргументації. Реалізація

цього комплексу заходів відповідає вимогам ЄСПЛ, Венеційської комісії та КРЄС і є необхідною умовою для забезпечення стандартів правової визначеності, сумісних з членством в Європейському Союзі.

Забезпечення єдності судової практики є не самоціллю, а інструментом реалізації фундаментального права кожної особи на справедливий судовий розгляд – права, яке втрачає реальний зміст, якщо вирішення схожих справ залежить від того, якому судді вони потрапили на розгляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.
3. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.
4. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV (в ред. від 03.10.2017). Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (в ред. від 03.10.2017). Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
7. Закон Литви «Про суди» (Teismų įstatymas), ст. 33 п. 4, в ред. від 2007 р. URL: <https://www.infolex.lt>
8. Закон Польщі «Про Верховний Суд» (Ustawa o Sądzie Najwyższym) від 08.12.2017. Ст. 82–88. Dz.U. 2018. Poz. 5.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
10. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec12 «Судді: незалежність, ефективність і відповідальність». Прийнята 17.11.2010.
11. Висновок КРЄС № 11 (2008) «Про якість судових рішень». Страсбург, 2008.
12. Висновок КРЄС № 20 (2017) «Роль судів у забезпеченні єдності застосування права». Страсбург, 2017.

- 13.Звіт Венеційської комісії «Про верховенство права» CDL-AD(2011)003. Прийнятий на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.).
- 14.Перелік критеріїв верховенства права Венеційської комісії CDL-AD(2016)007. Прийнятий на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.).
- 15.Рішення ЄСПЛ у справі «Beian проти Румунії» від 06.12.2007, заява № 30658/05.
- 16.Рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» від 28.10.1999, заява № 28342/95.
17. Рішення ЄСПЛ у справі «Lupeni Greek Catholic Parish та інші проти Румунії» від 29.11.2016, заява № 76943/11.
- 18.Рішення ЄСПЛ у справі «Malone проти Сполученого Королівства» від 02.08.1984, заява № 8691/79.
- 19.Рішення ЄСПЛ у справі «Marckx проти Бельгії» від 13.06.1979, заява № 6833/74.
- 20.Рішення ЄСПЛ у справі «Nejdet Şahin та Perihan Şahin проти Туреччини» від 20.10.2011, заява № 13279/05.
- 21.Рішення ЄСПЛ у справі «Sunday Times проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979, заява № 6538/74.
- 22.Рішення ЄСПЛ у справі «Teodorescu проти Румунії» від 05.04.2016, заява № 33751/05.
- 23.Рішення ЄСПЛ у справі «Unédic проти Франції» від 18.12.2008, заява № 20153/04.
- 24.Рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009, заява № 40450/04.
- 25.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2018 у справі № 823/378/16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860159>

- 26.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515>
- 27.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- 28.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- 29.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.01.2021 у справі № 522/1528/15-ц. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- 30.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 923/1300/17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- 31.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 910/7586/19. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
- 32.Рішення Конституційного Суду України № 1-33/2005 від 22.09.2005. URL: <https://ccu.gov.ua>
- 33.Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 1-5/2017. URL: <https://ccu.gov.ua>
- 34.Беккарія Ч. Про злочини і покарання / пер. з іт. О. Паращук. Київ : Основи, 1994. 188 с.
- 35.Бондарєва М. В., Шкрібляк К. П., Шмарьова Т. О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень. Науковий вісник Ужгородського НУ. Серія «Право». 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.4>
- 36.Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2025).
- 37.Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. Судово-юридична газета. 23.10.2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294>

- 38.Верховенство права (правовладдя): як його розуміють та застосовують в Україні : чек-лист на національному рівні / упоряд. та автори комент.: В. Венгер, А. Засць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв ; за заг. ред. М. Козюбри ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 144 с. URL: <https://rm.coe.int/rule-of-law-checklist-at-national-level-case-of-ukraine/1680a07dd0>
- 39.Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Матвєєва Юлія Іванівна ; наук. кер. О. В. Цельєв ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 21 с.
- 40.Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 320 с.
- 41.Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності практики в Україні : Звіт. Вільнюс, 2016. 52 с. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf>
- 42.Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
- 43.Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Окрема думка судді як виклик єдності судової практики: український досвід та стандарти ЄСПЛ. Академічні візії. 2025. Вип. 45. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16914758>
- 44.Резнікова В. В., Щербина В. С. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення. Право України. 2019. № 10. С. 229–249. DOI: 10.33498/louu-2019-10-229.

- 45.Резнікова В. В., Щербина В. С. Шляхи вдосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики в сучасних реаліях. *Юридична Україна*. 2019. № 12. С. 65–68.
- 46.Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2024 році. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ztv4D67.pdf>
- 47.Цувіна Т. А. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 170–180. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.26>.
- 48.Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
- 49.Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights* / transl. by J. Rivers. Oxford : Oxford University Press, 2002. 463 p.
- 50.Andenas M., Fairgrieve D. *Courts and Comparative Law*. Oxford : Oxford University Press, 2015. 672 p.
- 51.Cross R., Harris J. W. *Precedent in English Law*. 4th ed. Oxford : Clarendon Press, 1991. 243 p.
- 52.Fuller L. L. *The Morality of Law*. New Haven : Yale University Press, 1964. 202 p.
- 53.MacCormick N. *Rhetoric and the Rule of Law: A Theory of Legal Reasoning*. Oxford : Oxford University Press, 2005. 308 p.
- 54.Mohl R. von. *Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. Tübingen : Laupp, 1832.
- 55.Raz J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford : Clarendon Press, 1979. 292 p.
- 56.Zweigert K., Kötz H. *Introduction to Comparative Law* / transl. by T. Weir. 3rd ed. Oxford : Clarendon Press, 1998. 744 p.